

Paweł Drzymała

Charakterystyka kartoteki zagadnieniowej na podstawie materiałów Wydziału "C" KW MO w Poznaniu¹

Wśród materiałów przejętych przez Oddziałowe Biuro Udostępniania i Archiwizacji Dokumentów Instytutu Pamięci Narodowej w Poznaniu najważniejszą część stanowią dokumenty wytworzone przez jednostki Służby Bezpieczeństwa i Urzędu Spraw Wewnętrznych². Wskutek ogromu zniszczeń dokumentacji aktowej zasób ten jest dalece niekompletny, nie może więc pokazać, jak wielka liczba obywateli, a także jakie środowiska pozostawały w zainteresowaniu organów bezpieczeństwa. W tej sytuacji wyjątkową pozycję zajmują zbiory kartotek, które często są jedynym czytelnym śladem działań operacyjnych. Sytuacja taka ma miejsce zwłaszcza w tych przypadkach, kiedy karty odnoszą się do dokumentów już nieistniejących. Kartoteki mają dużo większe znaczenie niż zapisana na nich informacja. Były one przede wszystkim narzędziem pracy służb bezpieczeństwa i w połączeniu z zachowanymi instrukcjami i wytycznymi pozwalają w dużym stopniu zrekonstruować sposób działania tamtych służb.

Ciekawym przykładem takich możliwości wydaje się analiza zachowanej w zasobie OBUiAD w Poznaniu kartoteki zagadnieniowej (KZ) według zabarwień przestępstw. Przez zabarwienie rozumieć należy nie tylko charakter przestępstwa, lecz także obce pochodzenie społeczne osób, które je popełniły lub którym je przypisano, przynależność do wrogich środowisk, prowadzenie w przeszłości bądź aktualnie działalności przeciwko państwu, kontakty z wrogimi elementami – czyli jakkolwiek postawę wrogą wobec komunistycznego reżimu lub za taką uznawaną przez organa bezpieczeństwa.

¹ Artykuł jest uzupełnionym fragmentem pracy dyplomowej napisanej pod kierunkiem dr. Krzysztofa Syty w Podyplomowym Studium Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu.

² Wszystkie wykorzystane materiały archiwalne znajdujące się w Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Poznaniu (dalej: AIPN Po), oznaczone klauzulami „poufne”, „tajne” i „ściśle tajne”, zostały oddajnione na podstawie art. 86 ustawy z dnia 22 stycznia 1999 r. o ochronie informacji niejawnych (DzU, nr 11, poz. 93, z późn. zm.)

Metodologia

Powstanie kartoteki zagadnieniowej i jej miejsce w systemie ewidencji

Głównym narzędziem, jakim operowały służby ewidencji operacyjnej, był system archiwów oraz kartotek stanowiących podstawową pomoc ewidencyjną umożliwiającą sprawne odnajdywanie w całości zasobu archiwalnego potrzebnych materiałów i będących zarazem źródłem bezpośredniej informacji o osobach pozostających w zainteresowaniu organów bezpieczeństwa³. Sporządzony wewnątrz resortu konspekt definiował ten system jako: „całokształt materiałów operacyjnych dotyczących osób, które są obecnie lub były w przeszłości przedmiotem zainteresowania jednostek operacyjnych służby bezpieczeństwa.” I dalej: „Ewidencja operacyjna jest więc zbiorem danych i materiałów operacyjnych powstałych w wyniku i na skutek pracy służby bezpieczeństwa”⁴. Tak wykorzystane materiały miały zapewnić realizację najważniejszych celów ewidencji operacyjnej: ochronę agentury przed dekonspiracją, utajnienie faktu inwigilacji figuranta, koordynację działań poszczególnych jednostek wewnątrz służby bezpieczeństwa oraz współpracy z innymi służbami. Oprócz funkcji operacyjnych ewidencja miała także zadania statystyczne: „sporządzanie dla kierownictwa [...] zestawień i analiz zbiorczych wyjaśniających skalę i genezę niektórych zjawisk, pozwalających na ich prawidłową i bezstronną ocenę”⁵.

Nic więc dziwnego, że przy takiej rozpiętości zadań autor konspektu konkludował z dumą: „W świetle ewidencji i statystyki operacyjnej odbija się całość pracy służby bezpieczeństwa”⁶.

Główną pozycję w systemie ewidencyjnym zajmowała kartoteka ogólnoinformacyjna *vel* ogólna (KOI)⁷, w której odnotowane były wszystkie osoby, niezależnie od charakteru zainteresowania jednostek operacyjnych służby bezpieczeństwa. Z racji swego imiennego charakteru, tj. ułożenia w kolejności alfabetycznej nazwisk, była określana w starszych instrukcjach jako „alfabetyczna”. Pamiętać należy, że stosowano fonetyczny układ nazwisk. Miało to zapobiec powstawaniu błędów przy przekazywaniu danych drogą telefoniczną. Sposób taki stosowało NKWD i wraz z innymi doświadczeniami został przeszczepiony przez sowieckich doradców na polski grunt.

³ Karta nie musiała wskazywać materiału archiwalnego posiadanego przez jednostkę. Mogła odnosić się do zasobu innego archiwum (np. wydziału „C” innej komendy wojewódzkiej MO) lub odnotowywać rezultaty kwerendy w kartotekach innych jednostek, np. w centralnych kartotekach w MSW (zob. tekst).

⁴ Oprócz funkcji informacyjnej, koordynacyjnej i analitycznej wymienia się też funkcję zabezpieczającą, tj. ochronę informacji niejawnych (AIPN Po, 06/119, t. 18, Konspekt o ewidencji osób będących w czynnym zainteresowaniu jednostek operacyjnych służby bezpieczeństwa, BEO MSW, Warszawa 1 XII 1958, k. 1; por. też: E. Zając, *Akta operacyjne Służby Bezpieczeństwa – wybrane problemy warsztatowe w świetle przepisów i procedur obowiązujących w pionie „C”*, „Zeszyty Historyczne WiN-u” 2003, nr 19–20, s. 349–353.

⁵ AIPN Po, 06/280, t. 3, Konspekt o ewidencji operacyjnej, Biuro „C” MSW, 1976, k. 2.

⁶ *Ibidem*, k. 3.

⁷ Pominięto niemające znaczenia dla tematu pracy kartoteki tematyczne (alfabetyczna sieci czynnej; adresowa sieci, lokali kontaktowych i figurantów spraw operacyjnych; pseudonimowa sieci; wg miejsca pracy

Charakterystyka kartoteki zagadnieniowej...

W centrali zasób informacji kartotek ogólnych uzupełniały znajdujące się w gestii Wydziału VII Biura „C” alfabetyczne zbiory Centralnego Biura Adresowego (CBA) i Centralnej Kartoteki Kryminalnej (CKK). Pierwszy zawierał informacje o wszystkich obywatelach, którzy posiadali dokument tożsamości. Drugi stanowiło zestawienie danych jednostek milicyjnych o wszystkich osobach podejrzanych, w stosunku do których prowadzono rozpracowania lub inwigilację szczególną (dotyczyło to generalnie przestępstw dużej wagi oraz recydywy), oraz służb więziennych – o aresztowanych i skazanych⁸. Kartoteki CBA i CKK odgrywały dużą rolę, gdyż większość zawartych tam informacji nie była zebrana przez służby bezpieczeństwa, ale przez inne struktury, co poszerzało możliwości uzyskania tzw. wyjścia operacyjnego. Dla tematyki niniejszej pracy istotniejsze jest, że pozwalając na zdobycie, uzupełnienie lub weryfikację podstawowych informacji o figurantach, spełniały funkcję pomocniczą. Dotyczy to zwłaszcza danych CBA.

Alfabetyczny układ kart wg danych personalnych osób zarejestrowanych miał jednak istotną wadę: ograniczał możliwość udzielania informacji jedynie na imienne zapytania, uniemożliwiał natomiast wykonywanie przekrojowych analiz, badań statystycznych i tematycznych. Stworzenie Centralnej Kartoteki Zagadnieniowej MSW oraz jej odpowiedników na szczeblu wojewódzkim miało dać: „możliwość aktualnego i systematycznego informowania kompetentnych pionów operacyjnych o całokształcie stanu ewidencji poszczególnych środowisk i zabarwień i o zachodzących zmianach”.

Pierwsza instrukcja organizacji kartotek zagadnieniowych precyzowała charakter analiz (czyli tzw. charakterystyk), jakie na podstawie tychże kartotek wykonywano. Miały one zawierać informacje: ilu figurantów jest rejestrowanych w kartotece wg poszczególnych kategorii zabarwień; ilu spośród nich było represjonowanych (po odbyciu kary lub odbywających karę); ilu było aktualnie rozpracowywanych oraz ilu pozostawało poza aktywnym zainteresowaniem, a materiały złożono już w archiwum, wreszcie: jak przedstawia się ich rozmieszczenie wg miejsc zamieszkania⁹. Analizy takie, tworzone okresowo i systematycznie aktualizowane, zazwyczaj w postaci wykazu personalnego bądź statystycznego, precyzyjnie obrazowały sytuację wybranego środowiska bądź grupy osób z określonego terenu¹⁰.

sieci i figurantów spraw; czynnych tajnych współpracowników znających obce języki; zagadnieniowa wg kierunku wykorzystania sieci czynnej; wg zawodów specjalistycznych sieci czynnej; wg narodowości sieci czynnej) potrzebne do koordynacji działań i optymalnego wykorzystania posiadanej agentury. Określone początkowo jako zagadnieniowe (por.: Konspekt o ewidencji osób...), z czasem nazywane były tematycznymi, niekiedy też pomocniczymi.

⁸ S. Majewski, S. Mroczynska, *Zakres informacji Centralnego Biura Adresowego i Centralnej Kartoteki Kryminalnej Biura „C” MSW*, Warszawa 1972, s. 3–17.

⁹ AIPN Po, 06/303, t. 213, Zasady organizowania i korzystania ze skorowidzów zagadnieniowych sporządzonych na podstawie danych kartotek ogólnoinformacyjnych Służby Bezpieczeństwa (pismo nr OMB-671/58 z dnia 27 I 1958 r.); *ibidem*, 06/303, t. 166, Omówienie zasad organizowania kartoteki zagadnieniowej (pismo nr OMB-7178/58 z dnia 30 VIII 1958 r.), k. 16–29. Dokumenty te są podstawą do przedstawienia organizacji KZ.

¹⁰ AIPN Po, 06/280, t. 1, z. 3, Wytyczne dyrektora Biura „C” z dnia 18 listopada 1972 r., k. 41–42; *ibidem*, Konspekt o ewidencji operacyjnej..., k. 7–8.

Metodologia

Dodać jeszcze należy kwestię odnotowania osób w kilku działach jednocześnie. Przewidując, że liczba takich osób może być znaczna, już w instrukcji dopuszczono możliwość stworzenia dodatkowego działu, ujmującego tylko takie osoby w układzie alfabetycznym. W materiałach poznańskiego pionu „C” nie odnaleziono żadnej informacji o jego istnieniu. Być może do powstania po prostu nie doszło, gdyż przepis, by wypisywać kartę na każdy rodzaj zabarwienia, najwyraźniej uległ modyfikacji, i ograniczono go tylko do zabarwień odrębnych. Na przykład: o ile *Zasady organizowania i korzystania ze skrowidzów zagadnieniowych...* jako rozwiązanie modelowe podawały sytuację: oficer „Dwójki”, potem Armii Krajowej, skazany za szpiegostwo – działy I, XVIII, XXIII, to kolejne instrukcje oraz praktyka pokazują, że zrezygnowano z umieszczania oficerów polskiego wywiadu w dziale „Szpiegostwo”. W przypadku świadków Jehowy oraz posiadania broni (poza osobami wliczonymi do działu IX) w ogóle zrezygnowano z wypisywania kart na inne zabarwienia.

Jak się wydaje, istniała też możliwość wykonania w kartotekach zagadnieniowych kwerendy na podstawie niepełnych danych personalnych figuranta, o ile dodatkowe informacje zawężyły krąg poszukiwań. Wskazanie zabarwienia, w którym figurant powinien być odnotowany, pozwalało ograniczyć zakres przeglądanych kart oraz ilość odpowiadających zapytaniu trafień, które można było dalej weryfikować w kartotekach o układzie alfabetycznym i w materiałach archiwalnych. Przeprowadzenie takiej kwerendy wyłącznie w KOI było w praktyce niemożliwe¹¹.

Odpowiednie ułożenie kart pozwalało zawęzić poszukiwania jeszcze bardziej niż w ramach zabarwień. Informacja określana na kartach jako „Blizsze określenie zabarwienia” (np. nazwa organizacji, do jakiej figurant należał, charakter propagandy itp.) stanowiła kryterium podziału wewnątrz zagadnienia. Dopuszczano także podział geograficzny – na powiaty. Obydwa sposoby dzieliły dział na mniejsze grupy, dopiero wówczas pojawiał się układ alfabetyczny wg nazwisk figurantów.

Innym ułatwieniem było wyodrębnienie danych dotyczących osób w różnym stadium prowadzenia spraw. Uzyskano to przez stosowanie kart w różnych kolorach. Pierwsze dwie wersje miały charakter ostateczny i oznaczały:

- biała – osoby, w stosunku do których zakończono działania operacyjne, a materiały złożono w archiwum,
- zielona – osoby, w stosunku do których zakończono działania operacyjne, a po zwolnieniu ich z więzień materiały złożono w archiwum (wliczając w to osoby przetrzymywane bez wyroku skazującego, objęte amnestią, internowane w latach 1944–1945 w ZSRR, osadzone w obozach przesiedleńczych w trakcie akcji „Wisła”).

Karta niebieska wskazywała natomiast na osoby odbywające wyrok, po zakończeniu kary należało ją zastąpić kartą zieloną. Drugą kategorią osób oznaczanych kolorem niebieskim byli skazani na karę śmierci, jeśli brakowało informacji o wykonaniu wyroku, i to właśnie tego typu karty znajdują się w KZ. Najwyraźniej nie dopełniono wielokrotnie podkreślanego obowiązku uzupełnienia informacji w odpowiednich instytucjach. Czwarty kolor stosowany w KZ: czerwony „ostrzeżał”, że

¹¹ Hipoteza autora na podstawie własnych doświadczeń z pracy ewidencyjnej. W dostępnych instrukcjach i opracowaniach resortowych nie wspomina się o takiej możliwości.

Charakterystyka kartoteki zagadnieniowej...

trwa aktualnie rozpracowywanie figuranta. Po zakończeniu sprawy kartę wycofywano i zastępowano inną, odpowiedniego koloru, dlatego też takich kart nie odnaleziono.

Podział na kolory był istotny zwłaszcza w odniesieniu do figurantów występujących wielokrotnie w KZ, pomagał bowiem odróżnić, za jakie zabarwienie figurant był rozpracowany w przeszłości, a za jakie aktualnie. Podobny cel miało i ostatnie ułatwienie kolorystyczne: przekreślenie z góry na dół po przekątnej kolorową (czerwoną) kredką kart dotyczących tej samej osoby¹². Ułatwiało to i przyspieszało pracę, nie stanowiło przecież jedynej informacji o kartach w innych działach; takie adnotacje zamieszczano w rubryce nr 8, na samym dole karty.

Zwrócić należy uwagę, że specyfika danych wyodrębnionych w postaci kartotek zagadnieniowych brała się nie tylko z faktu powielenia danych z KOI i ułożenia ich wedle stosownych kryteriów. Przede wszystkim zagadnienia nie odzwierciedlały mechanicznie zakresu danych z KOI. Pominięto więc osoby rozpracowywane w ramach spraw agenturalnego sprawdzenia, w których przestępstwa nie potwierdzono. Podobnie potraktowano osoby przechodzące w sprawach operacyjnych jako kontakty figurantów. Przyjęto zasadę, że karty na osoby poszukiwane w całym kraju na podstawie Poufnego Przeglądu Inwigilacyjnego wypisują tylko te jednostki, które posiadają materiały opisujące czyn przestępczy, nie zaś akcję poszukiwawczą. Osobną kwestią było nieuwzględnienie osób zmarłych, których kart od 1960 r. nie wycofywano z KOI automatycznie po uzyskaniu informacji o zgonie figuranta, lecz – w odniesieniu do części kategorii dotyczących przestępstw o charakterze politycznym – pozostawiano w kartotece. Miało to ułatwić odnajdywanie informacji na temat członków ich rodzin. Ta regulacja nie odnosiła się do kartotek zagadnieniowych – karty na osoby zmarłe wycofywano w komplecie¹³.

Przede wszystkim, zgodnie z opinią płk. Jana Zabawskiego¹⁴, szefa pionu ewidencyjnego w resorcie, pominięto niektóre kategorie zagadnień, które podlegały rejestracji. W drugiej połowie lat pięćdziesiątych zakres zainteresowań organów bez-

¹² *Zasady organizowania i korzystania ze skorowidzów zagadnieniowych... mówią o przekreśleniu na ukos, zaś Omówienie zasad organizowania kartoteki zagadnieniowej... – o linii wzdłuż karty. Także nie zawsze jest mowa o czerwonym kolorze. Pełną informację podaje natomiast Notatka służbowa dotycząca organizowania kartoteki zagadnieniowej w WEO KW MO w Poznaniu z 12 VII 1958 r. (AIPN Po, 06/303, t. 129, Zarządzenia Biura „C” po linii Sekcji II, 1955–1966, b.p.).*

¹³ AIPN Po, 06/303, t. 166, Pismo OMB-827/60 z dnia 14 III 1960 r., k. 126–128.

¹⁴ Jan Zabawski, w MBP od 1 VI 1946 r., najpierw jako zastępca naczelnika Samodzielnego Wydziału ds. Funkcjonariuszy, potem zastępca i szef WUBP we Wrocławiu (1 II 1948 – 15 III 1951 r.). Ponownie w MBP jako starszy inspektor w Inspektoracie Ministra BP (od 1 IX 1951 r.) oraz dyrektor departamentów odpowiedzialnych za zabezpieczenie przedsiębiorstw komunikacyjnych: Dep. VIII MBP (od 1 XI 1951 r.) oraz Dep. V Komitetu ds. BP (od 1 I 1955 r.). Następnie nieprzerwanie kierował pionem ewidencyjnym jako dyrektor Dep. X Komitetu ds. BP (od 1 VI 1955 r.), Biura Ewidencji Operacyjnej MSW (od 28 XI 1956 r.) oraz (od 2 I 1960 r.) Biura „C” MSW (*Służba Bezpieczeństwa w PRL w latach 1944–1978. Centrala*, Warszawa 1978, t. 2, s. 220; o pochodzeniu Zabawskiego szerzej: K. Szwagrzyk, *Kwestia przynależności narodowościowej i służbowej kierownictwa MBP i wrocławskiego WUBP w latach 1945–1954*, „Zeszyty Historyczne WiN-u” 2000, nr 14, s. 286–287 i 291 (biogram); por. też charakterystykę autorstwa Józefa Światły: [Z. Błażyński], *Mówi Józef Światło. Za kulisami bezpieki i partii 1940–1955*, Kraków 1990, s. 65).

Metodologia

pieczeństwa wyznaczało Zarządzenie nr 051/55 przewodniczącego Komitetu ds. Bezpieczeństwa Publicznego z 25 maja 1955 r.¹⁵, które m.in.: określało kategorie, z jakich po utworzeniu Komitetu rezygnowano. Wśród wielu grup wymienić należy m.in.: szeregowych członków przedwojennych organizacji (m.in. „Strzelec”, „Sokol”, Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem, Obóz Zjednoczenia Narodowego, Obóz Narodowo-Radykalny i inne) oraz ich aktyw do szczebla powiatu włącznie, pracowników więziennictwa do 1939 r. do stopnia przodownika włącznie; fizycznych pracowników Organizacji Todta, volksdeutsch i tzw. *Leistung Pole* (z wyjątkiem skazanych za odstępstwo od narodowości polskiej); wysiedleńców i najbliższą rodzinę obszarników, rolników niewywiązujących się z obowiązkowych dostaw. Zrezygnowano z dalszego rozpracowania z powodu wrogiego stosunku do ustroju osób, które np.: nie subskrybowały Pożyczki Narodowej, nie podpisywały apelu sztokholmskiego lub podpisały opcję na rzecz Izraela w 1949 r.; demonstrowały niezadowolone podczas referendum z 1946 r., wyborów z 1947 i 1952 r. oraz w związku z uchwaleniem konstytucji z 22 lipca 1952 r. Podobnie rzecz miała się z duchownymi zarejestrowanymi tylko z racji pełnionej funkcji; szeregowymi członkami organizacji kościelnych i ruchu świadków Jehowy.

Część kategorii była jednak na tyle istotna, że wycofane z KOI karty wykorzystano do stworzenia skorowidzów archiwalnych. Ta decyzja dotyczyła głównie szeregowych członków oraz aktywu niższego szczebla (powiatu) organizacji przedwojennych (BBWR, Stronnictwo Narodowe¹⁶) oraz z okresu okupacji (AK, Związek Walki Zbrojnej, Narodowe Siły Zbrojne i inne), a także członków Polskiego Stronnictwa Ludowego zamieszkałych na wsi – w ich przypadku za aktyw niższego szczebla uważano działaczy gminnych. Inne skorowidze objęły szeregowych i podoficerów wojsk polskich na Zachodzie oraz repatriantów.

Dopełnieniem powyższych decyzji była jeszcze jedna weryfikacja, tym razem zmieniająca zasady kwalifikowania faktów i zdarzeń jako polityczne bądź kryminalne, czyli pozostające w zainteresowaniu służb bezpieczeństwa lub milicji. Polityczny charakter straciły więc przestępstwa pospolite (np. zabójstwa, rozboje, kradzieże, nadużycia urzędnicze), także te, za które sankcję określał kodeks karny Wojska Pol-

¹⁵ AIPN Po, 06/303, t. 169, Zarządzenie nr 051/55 Komitetu ds. BP z dnia z 25 maja 1955 r., k. 49–52. Wcześniej w związku umieszczeniem jednostek bezpieczeństwa i milicji w odrębnych organach (UBP w Komitecie ds. BP, a MO w MSW) rozpoczęto wydzielanie z KOI kart na figurantów spraw prowadzonych przez MO, zarejestrowanych przez przedwojenną Policję Państwową i policję niemiecką w czasie okupacji. W KOI miały pozostać sprawy prowadzone przez UBP, Informację Wojskową oraz Prokuraturę WP (AIPN Po, 06/303, t. 102, Zarządzenia Wydz. X Komitetu ds. BP, Notatka służbowa dotycząca wydzielenia kartotek dla MO z 18 I 1955 r., b.p.). Ogólnie o weryfikacji zob.: H. Dominiczak, *Organy bezpieczeństwa PRL 1944–1990. Rozwój i działalność w świetle dokumentów MSW*, Warszawa 1997, s. 50, 116. Por. też ze zupełnie innej perspektywy: T. Walichnowski, *Ochrona bezpieczeństwa państwa i porządku publicznego w Polsce 1944–1988*, Warszawa 1989.

¹⁶ Zachodzi sprzeczność między tą informacją a poprzednią, mówiącą o eliminacji tych kategorii osób. Z kolei Dominiczak, *Organy bezpieczeństwa PRL 1944–1990. Rozwój i działalność...*, s. 116, sądzi, że wycofanie z ewidencji przy zachowaniu materiałów dotyczyło przedwojennych organizacji z wyjątkiem BBWR i SN. Jednak wykaz kategorii z 1961 r. nadal uwzględniał rejestrowanie w KOI aktywu tych organizacji od szczebla powiatu w górę.

Charakterystyka kartoteki zagadnieniowej...

skiego, gospodarcze i dewizowe. Ponadto wymieniono wówczas także posiadanie broni oraz pomoc bandom (tzw. meliniarstwo), o ile nie miało to tła politycznego. To ostatnie było kwestią niezwykle delikatną: z obawy przed usuwaniem z ewidencji członków band o charakterze politycznym, wycofywano tylko karty osób, odnośnie do których była pewność, że należały do band rabunkowych, a wszystkie, w przypadku których brakło dowodów – pozostawiano. Wycofane karty przekazano Archiwum Komendy Głównej MO¹⁷.

Wspomniane regulacje były częścią przygotowań do stworzenia nowego zakresu inwigilacji, które nadzorujący prace pionu ewidencji operacyjnej płk Antoni Alster¹⁸ w ostatecznej formie zatwierdził w grudniu 1961 r. jako Wykaz kategorii osób podlegających rejestracji w kartotece ogólnoinformacyjnej Biura „C” MSW i Wydziałów „C” KW MO¹⁹. Jest to o tyle istotne, że opracowanie wytycznych i instrukcji oraz faktyczne sporządzenie kartotek zagadnieniowych miały miejsce wcześniej. Kierowano się zapewne założeniami Projektu kategorii osób podlegających rejestracji w kartotece ogólnoinformacyjnej²⁰ autorstwa płk. Zabawskiego. Sytuacja ta nie zmieniła się nawet wtedy, gdy niektóre jego propozycje nie zostały uwzględnione. W ten sposób pominięto, pozostawioną w zatwierdzonym wykazie, kategorię osób notowanych tylko za odstępstwo od narodowości polskiej. Uściślenie miało miejsce w działach IV i V (dywersja, sabotaż i szkodnictwo), które dotyczyć miały tylko ważnych odcinków gospodarki narodowej. Jak należało to rozumieć w praktyce, wyjaśniał dopisek, notabene wielce pouczający: „nie należy wypisywać kart dotyczących drobnych awarii wynikających z przyczyn technicznych lub niedopatrzenia, nadużycia, uszkodzenia np. traktora, młocarki itp.” Zgodnie z Projektem kategorii... spośród świadków Jehowy w kartotece zagadnieniowej nie rejestrowano szeregowych członków, lecz jedynie aktyw, mimo że przyjęty w 1961 r. wykaz podział taki pomijał. Zaniechano stosowania kategorii „kułactwo” jako nieprecyzyjnej; zalecono bardziej szczegółowe określenie zabarwienia (np. wroga propaganda, szkodnictwo, prawica w ruchu ludowym) bądź – w razie braku przejawów wrogich wystąpień – eliminację figuranta²¹. Wiązało się to zapewne z odejściem od kolektywizacji. W ten sposób przygotowanie KZ stało się okazją do kolejnej, o charakterze jedynie wewnętrznym, quasi-weryfikacji: wydzielenia spośród wszystkich rejestrowanych kategorii tych, które posiadały istotne znaczenie.

Przy tej okazji należy podkreślić jeszcze jedną, wcale nie najmniej ważną rolę kartoteki zagadnieniowej. Jej powstanie stało się nie tylko impulsem do porządko-

¹⁷ AIPN Po, 06/303, t. 169, Pismo płk. Zabawskiego nr OMB-0151/61 z dnia 17 I 1961 r., k. 107.

¹⁸ Antoni Alster, od 10 XII 1954 r. w Komitecie ds. BP jako pierwszy zastępca przewodniczącego, po utworzeniu MSW podsekretarz stanu (od 11 XII 1956 r.), odwołany 4 V 1962 r. (*Służba Bezpieczeństwa...*, t. 2, s. 27).

¹⁹ AIPN Po, 06/280, t. 1, Zarządzenie nr 0206/61 MSW z dnia 13 grudnia 1961 r. w sprawie kategorii osób podlegających rejestracji w kartotece ogólnoinformacyjnej Biura „C” MSW i Wydziałów „C” KW MO (wraz z wykazem), b.p.

²⁰ AIPN Po, 06/303, t. 169, Projekt kategorii..., k. 94.

²¹ AIPN Po, 06/303, t. 169, k. 42. O kułakach szerzej *ibidem*, Projekt kategorii..., k. 92.

Metodologia

wania i uzupełniania KOI²², lecz także pozwoliło zewidencjonować istotne informacje, które w KOI nie miały odzwierciedlenia. Taka sytuacja miała miejsce, gdy w trakcie weryfikacji materiałów archiwalnych okazywało się, że występujący w nich figurant po wejściu w życie Zarządzenia 051/55 nie podlegał rejestracji w KOI lub wyłączono jego kartę do wspomnianych wyżej skorowidzów archiwalnych. W takich przypadkach wypisywano, będącą odpowiednikiem karty zagadnieniowej, kartę tematyczną.

Podobnie postępowano, jeśli – w ocenie pracownika ewidencji – w materiale archiwalnym znajdowały się „ciekawe dokumenty posiadające wartość operacyjną, historyczną lub szkoleniową”²³. Zarówno karty tematyczne, jak i zagadnieniowe, mimo nieco odmiennego zastosowania (zagadnieniowe wypełniano na podstawie KOI, tematyczne dotyczyły figurantów niewystępujących w KOI, toteż duplikaty pierwszych przesyłano do jednostek ewidencji operacyjnej w MSW i w innych komendach wojewódzkich, a drugich – nie), stały się podstawowymi typami kart używanymi w KZ. Podobieństwa i różnice między nimi pokazuje poniższy rysunek²⁴.

Karta zagadnieniowa

Formularz karty zagadnieniowej z 8 punktami do wypełnienia:

1. Nazwisko i imię osoby
2. Adres (adres zamieszkania)
3. Data urodzenia (lub -- --)
4. Wzrost (cm)
5. Ciężar ciała (kg)
6. Data i miejsce urodzenia (lub -- --)
7. Zawód, stan, rodzaj pracy i inne dane osobiste
8. W jakim celu operacji uczestniczy

Karta zagadnieniowa.

Karta tematyczna

Formularz karty tematycznej z 8 punktami do wypełnienia:

1. Nazwisko i imię osoby
2. Adres (adres zamieszkania)
3. Data urodzenia (lub -- --)
4. Wzrost (cm)
5. Ciężar ciała (kg)
6. Data i miejsce urodzenia (lub -- --)
7. Zawód, stan, rodzaj pracy i inne dane osobiste
8. W jakim celu operacji uczestniczy

Karta tematyczna.

²² AIPN Po, 06/303, t. 166, Omówienie zasad organizowania kartoteki zagadnieniowej..., k. 17; *ibidem*, Korespondencja Biura „C” z Wydziałem „C” SB KW MO w Poznaniu, *passim*. Podobnie podczas tworzenia tzw. faktologii w KW MO w Zielonej Górze nakazywano, by opierać się nie na istniejących opracowaniach i analizach, ale na materiale archiwalnym: „Wskazane jest przeglądanie [...] sprawozdań [...], z których powinno się uzyskać wyjście na inne materiały przy pomocy kartotek” (AIPN Po, 060/119, t. 123, Wytłumaczenie Biura „C” dotyczące tworzenia faktologii..., k. 16–17).

²³ AIPN Po, 06/303, t. 129, Notatka służbowa bez daty i tytułu, przygotowana w WEO KW MO w Poznaniu po 30 VIII 1958 r. (powołuje się na Omówienie zasad organizowania kartoteki zagadnieniowej... z tego dnia), b.p.

²⁴ Rysunki opracowane na podstawie: AIPN Po, 078/17, Wzory druków KW MO Poznań Wyd. „C”, b.p., oraz kart znajdujących się w KZ.

Charakterystyka kartoteki zagadnieniowej...

Pamiętać należy, że informacje systematyzowano według kryteriów aktualnych w danym momencie, a nie tych obowiązujących w chwili prowadzenia spraw. Z tego powodu archiwiści często napotykali trudności przy ocenie materiałów. W tym kontekście warto zacytować Zarządzenie nr 051/55, które po wymienieniu poszczególnych kategorii podlegających bądź nie rejestracji stwierdzało: „Jeśli w stosunku do jednej osoby koncentruje się szereg drobnych zastrzeżeń, z których każde pojedyncze nie może służyć za podstawę do rejestracji, lecz w sumie świadczą o negatywnej postawie politycznej danej osoby – mogą one jako całość wzięte, służyć za podstawę do rejestracji”²⁵. O ile uwzględnienie takiej osoby w ewidencji alfabetycznej nie stanowiło problemu, to zakwalifikowanie jej do konkretnego działu nastęrczało ogromne trudności.

Kartoteki zagadnieniowe były dopełnieniem i uzupełnieniem KOI; ich wzajemne relacje pokazują dokładnie zarządzenia w sprawie postępowania z aktami archiwalnymi w resorcie spraw wewnętrznych z lat 1968 i 1974. Zarządzenie nr 034/74 MSW z dnia 10 maja 1974²⁶ w § 34 poświęconym organizacji kartotek stwierdza w punkcie 3.: „Wszystkie osoby będące w zainteresowaniu resortu – należy rejestrować w kartotekach – ogólnoinformacyjnej bądź kryminalnej”. Punkt 1. tego paragrafu odnosi się do kartotek tematycznych, które definiuje następująco: „Na podstawie teczek personalnych wyeliminowanych tajnych współpracowników [...] należy tworzyć skorowidze rzeczowe [według wykazu zagadnień analogicznego do podziału kartotek tematycznych, patrz wyżej].” Punkt drugi dotyczy kartotek zagadnieniowych i w całości brzmi: „Ze spraw operacyjnych, postępowań przygotowawczych, teczek obiektowych i zagadnieniowych oraz niektórych teczek TW sporządza się karty tematyczne (zagadnieniowe), z których powstaje skorowidz wg zagadnień, np.: szpiegostwo, dywersja, nielegalne organizacje, bandy itp. (karta E-130, karta tematyczna)”. Przytoczenie go w całości jest nieprzypadkowe, gdyż kolejna instrukcja, powstała po odejściu od rejestrowania części zagadnień, w analogicznym punkcie (§ 37, pkt 3) podaje wersję skróconą: „Ze spraw operacyjnych, postępowań przygotowawczych, teczek obiektowych i zagadnieniowych oraz niektórych teczek osobowych źródeł informacji sporządza się karty tematyczne”²⁷.

W *Polskim słowniku archiwalnym* skorowidze archiwalne zdefiniowano jako „pomoc archiwalną zawierającą wykaz haseł usystematyzowanych alfabetycznie, chronologicznie lub rzeczowo, służącą do szybkiego odszukania sygnalizowanej przez nie treści w opracowanych materiałach archiwalnych”²⁸. KOI stanowiła skorowidz

²⁵ AIPN Po, 06/303, t. 169, Zarządzenie nr 051/55..., k. 52.

²⁶ AIPN Po, 06/280, t. 1, z 3, Zarządzenie nr 0107/68 MSW z dnia 24 października 1968 r. w sprawie postępowania z aktami archiwalnymi w resorcie spraw wewnętrznych, § 33, k. 12 oraz *ibidem*, Zarządzenie nr 034/74 MSW z dnia 10 maja 1974 r. w sprawie postępowania z aktami archiwalnymi w resorcie spraw wewnętrznych, § 34, k. 16–17. Tekst stosownego punktu jest identyczny.

²⁷ *Ibidem*, Zarządzenie nr 049/85 MSW z dnia 8 lipca 1985 r. w sprawie postępowania z aktami archiwalnymi w resorcie spraw wewnętrznych, k. 20.

²⁸ *Polski słownik archiwalny*, red. W. Maciejewska, Warszawa 1974, s. 77. O pomocach ewidencyjnych o charakterze tematycznym szerzej: C. Ohryzko-Włodarska, *Pomoce informacyjne w archiwach. Stan obecny i perspektywy na przyszłość*, „Archeion” 1979, nr 68, s. 89–92.

Metodologia

alfabetyczny całości zasobu, natomiast kartoteka zagadnieniowa, odnosząca się tylko do jego części, wydzielonej według ściśle określonego kryterium, stanowiła skorowidz usystematyzowany rzeczowo (tj. wg zagadnień przestępstw).

Należy pamiętać, że kartoteki były pomocą o charakterze operacyjnym, a nie archiwalnym, toteż zastosowanie terminologii archiwistycznej natrafia na spore problemy²⁹. Zgodnie ze specyfiką służb bezpieczeństwa hasłami są nazwiska osób znajdujących się w zainteresowaniu tych służb. Nawet w przypadkach, gdy do prac statystycznych lub analitycznych potrzebne były dane dotyczące konkretnych tematów i spraw, punktem wyjścia były informacje na temat figurantów znajdujących się w zainteresowaniu aparatu bezpieczeństwa w związku z działaniami operacyjnymi podjętymi w tych sprawach. W przypadku konkretnych zdarzeń są to dane dotyczące osób, które wzięły w nich udział, w przypadku środowisk jest to zbiór informacji o osobach w takich środowiskach działających itd.

Kartoteka zawiera informacje o występujących w materiałach archiwalnych osobach, ale nie wszystkich, bo dotyczy to z reguły jedynie figurantów spraw. Podaje podstawowe informacje o przestępstwie, jakie popełnił figurant, oraz działaniach operacyjnych, jakie podjął aparat, pozwalając bez sięgania do materiałów archiwalnych ocenić ich przydatność w danym momencie. Zarazem nie zawiera żadnych informacji o materiałach archiwalnych. Wskazuje za to materiały innych instytucji (sądowe, prokuratorskie, paszportowe, milicyjne itd.), które dotyczą tej samej osoby.

Powstanie kartoteki zagadnieniowej byłego WUSW w Poznaniu³⁰

Wydział Ewidencji Operacyjnej KW MO w Poznaniu zaczął tworzyć kartotekę zagadnieniową na początku lipca 1958 r.³¹ Jej główna część była gotowa pod koniec stycznia 1961 r. i liczyła 10 440 kart wypisanych na podstawie KOI. Już wówczas zwracano uwagę, że nie obejmuje przez to osób pojawiających się w materiałach, a niewystępujących w kartotece. Po analizie materiałów archiwalnych i uzupełnieniu KOI liczba ta miała się znacząco zwiększyć, o wielkościach jakiego rzędu myślno świadczy fakt, że w charakterystyce z grudnia tego roku liczbę kart mających powstać na podstawie uzupełnień KOI oceniano na 1/3 dotychczasowego stanu. Biorąc pod uwagę dane o liczebności KZ w 1983 r., czyli 22 057 kart (tj. 6415 wybrakowanych, 4813 pozostałych po aktualizacji oraz 10 829 przekazanych do archiwum), wydaje się, że szacunki te w dużej mierze się potwierdziły. Rzecz jasna, nie można me-

²⁹ R. Piechota, *Archiwalne informatory i katalogi tematyczne*, „Archeion” 1983, nr 75, s. 193–197, analizuje terminologię pomocy ewidencyjnych. Warto zauważyć, że określenie „kartoteki tematyczne” odnosi się zazwyczaj do kartotek zespołów.

³⁰ Podstawą rozdziału są: Dane dotyczące skorowidza zagadnieniowego [...] na 1 lutego 1961 r. (AIPN Po, 06/303, t. 166, s. 115–121, oraz Analiza dotycząca skorowidza zagadnieniowego [...] wg stanu na dzień 31 grudnia 1961 r., b.p. Zamieszczone tam wyliczenie przedstawiono w tabeli.

³¹ Notatka służbowa dotycząca organizowania kartoteki zagadnieniowej... (AIPN Po, 06/303, t. 129, b.p.) podaje, że dwóch pracowników od początku miesiąca do 12 lipca wypisało ok. 100 kart.

Charakterystyka kartoteki zagadnieniowej...

chanicznie porównywać tych danych; uwzględnić trzeba z jednej strony dopływy nowych zabarwień w działach już istniejących oraz tworzenie nowych, z drugiej usuwanie kart osób zmarłych. W poznańskiej KZ aktualizacje miały miejsce w latach 1968–1971, 1974–1976 oraz 1979–1980³².

Oczywiście nie dotyczyło to tylko danych przygotowanych w KW MO w Poznaniu; dochodziły tu jeszcze karty wypisane na figurantów spraw prowadzonych w innych województwach, którzy zamieszkali potem w województwie poznańskim, a ich „macierzyste” komórki „C” przesłały w ślad za nimi duplikaty kart. Procedura ta była możliwa dzięki systematycznemu dokonywaniu aktualizacji w CBA. W ten sposób poznańska kartoteka otrzymała do 1 lutego 1961 r. 1611 kart; dla porównania: do innych województw wysłano kart 1161. W kolejnych wyliczeniach nie podano, niestety, tych danych, nie można więc stwierdzić, czy ta proporcja utrzymała się.

Wielkość kartoteki w 1961 r. przedstawiała się następująco (w nawiasach podano ilość kart otrzymanych z innych województw):

Dział	Nazwa działu	Stan na 1 II 1961	Stan na 31 XII 1961
I	Szpiegostwo	122(19)	123
II	Nielegalne organizacje po wyzwoleniu	969(110)	992
III	Neohitlerowskie organizacje rewizjonistyczne	1(-)	0
IV	Dywersja	9(3)	17
V	Sabotaż	74(26)	78
VI	Zdrada ojczyzny <ul style="list-style-type: none"> • ucieczki za granicę • przestępstwa graniczne 	1048(283) 657 391(283)	1276
VII	Rodzina i najbliższe otoczenie osób zbiegłych za granicę	251(3)	257
VIII	Bandy terrorystyczno-rabunkowe	1185(102)	1150
IX	Nielegalne posiadanie broni	11(5)	17
X	Prawica w ruchu ludowym	873(31)	885
XI	Dezercja (z UB i WP)	0	0
XII	Wroga propaganda <ul style="list-style-type: none"> • ustna i pisana • wrogie wystąpienia 	1587(217) 1318(212) 269(5)	1685
XIII	Kler świecki i zakonny wszystkich wyznań występujący wrogo przeciwko władzy ludowej	355(16)	356
XIV	Aktywni członkowie sekty Świadkowie Jehowy	302(29)	294
XV	Kierowniczy aktyw organizacji kościelnych	232(4)	237
XVI	Cudzoziemcy (obywatele KK)	95(1)	111
XVII	Podjęte kontakty z zagranicą	248(4)	276
XVIII	Kierowniczy aktyw reakcyjnych organizacji z okresu okupacji	1209(344) 436(70)	1257
	Reakcyjne organizacje z okresu okupacji działające po wyzwoleniu	773(274)	

³² AIPN Po, 06/245, t. 75, Sprawozdania Sekcji II Wydziału „C” KW MO Poznań z lat 1975–1977, *passim*.

Metodologia

Dział	Nazwa działu	Stan na 1 II 1961	Stan na 31 XII 1961
XIX	Oficerowie wojsk polskich formacji „rządu londyńskiego”	209(16)	217
XX	Współpraca z okupantem hitlerowskim <ul style="list-style-type: none"> • agenci gestapo • granatowa policja • inni 	1097(208) 243(22) 282(86) 572(100)	1025
XXI	Organizacje hitlerowskie z okresu okupacji <ul style="list-style-type: none"> • pracownicy gestapo i inni • członkowie NSDAP, S.A. i inni 	183(30) 8(2) 175(28)	199
XXII	Przestępcy wojenni	2(1)	1
XXIII	Aparat państwowy do 1939 r. <ul style="list-style-type: none"> • pracownicy „Dwójki” • współpracownicy „Dwójki” • funkcjonariusze PP • zawodowi oficerowie WP • zawodowi podoficerowie KOP i żandarmerii • inni 	1327(138) 57(3) 130(5) 555(68) 335(45) 121(13) 129(4)	1371
XXIV	Aparat sprawiedliwości	59(4)	64
XXV	Prawicowy aktyw organizacji do 1939 r.	360(6)	363
XXVI	Kapitałiści, obszarnicy, arystokracja rodowa <ul style="list-style-type: none"> • kapitałiści • obszarnicy • arystokracja 	243(29) 79(2) 132(8) 32(1)	252
XXVII	Różne	0	30
RAZEM		12051(1611)	12533

Powyższe dane odnoszą się do całego województwa, nie da się, niestety, określić, jak przedstawiały się wielkości w poszczególnych powiatach. W zasobie poznańskiego OBUiAD udało się odnaleźć jedno takie wyliczenie, dotyczące powiatu leszczyńskiego³³. Warto je przytoczyć także dlatego, że podane są wielkości nie tylko z mo-

Dział	Nazwa działu	Stan na 1961	Stan na 1973
I	Szpiegostwo	–	1
II	Nielegalne organizacje po wyzwoleniu	17	20
IV	Dywerysja	2	2
V	Szkodnictwo, sabotaż	3	–
VIII	Bandy terrorystyczno-rabunkowe	23	23
X	Prawica w ruchu ludowym	67	–
XII	Wroga propaganda	66	–
XIII	Kler świecki i zakonny wszystkich wyznań wrogo występujący przeciw władzy ludowej	6	–
XIV	Świadkowie Jehowy	14	–
XV	Kierowniczy aktyw organizacji kościelnych	14	8
XVI	Cudzoziemcy	3	–

³³ AIPN Po, 06/107, t. 4. W teczce zebrane są ręcznie wypisane wykazy.

Charakterystyka kartoteki zagadnieniowej...

XVII	Podjęte kontakty z zagranicą	–	9
XVIII	Reakcyjne organizacje z okresu okupacji działające po wyzwoleniu	29	25
	Aktyw reakcyjnych organizacji w czasie okupacji		10
XIX	Oficerowie wojsk polskich formacji „rządu londyńskiego”	12	–
XX	Współpraca z hitlerowskim okupantem	–	36
XXI	Hitlerowskie organizacje z okresu okupacji	–	4
XXIV	Sanacyjny aparat sprawiedliwości	8	–
XXV	Aktyw reakcyjnych partii i organizacji do 1939 r.	16	–
XXVI	Burżuazja	7	–
	RAZEM	287	138

mentu powstania kartoteki zagadnieniowej, ale także z 1973 r. Zwraca uwagę fakt, że łącznie było tylko 19 działów, w tym w 1961 – 15, a w 1973 – 9.

Podstawą numeracji działów były wykazy kategorii osób podlegających rejestracji i opracowany na jego podstawie wykaz zabarwień w KOI³⁴. Kartoteka zagadnieniowa zachowywała wprowadzony przez nie podział na okresy: przedwojenny, II wojny światowej i powojenny, stosowała go z dużo większą konsekwencją. Zwraca uwagę fakt, że podobne w swym charakterze zagadnienia miały zazwyczaj kolejne numery. Sąsiadowały więc ze sobą zagadnienia dotyczące zbiegostwa za granicę, kontaktów z obywatelami państw obcych, różnych form współpracy z okupantem hitlerowskim, powojenne nielegalne organizacje rozmaitej proveniencji, środowiska o charakterze religijnym, elity przedwojenne, kadra oficerska Wojska Polskiego na obczyźnie i w konspiracji, a z później utworzonych: tzw. syjonści i uczestnicy „marca ’68” oraz emigranci. W kilku przypadkach teza ta może być zbyt daleko idąca, bo choć przynależność do „band terrorystyczno-rabunkowych” (dział VIII) wiązała się z „nielegalnym posiadaniem broni” (dział IX) i sąsiadowała z nią, to wyraźnie rozdzielano obydwie kategorie.

Kartoteka poznańska objęła wszystkie wyliczone w instrukcji zagadnienia, tj. 26 działów i powstały z kart „nietypowych” dział XXVII – „Różne”, z tym, że dział XI „Dezercja” musiał być uzupełniony później. Zastanawiające są natomiast losy działu III – „Neohitlerowskie organizacje rewizjonistyczne”. Jedyna taka karta, wykazana 1 lutego 1961 r., musiała zostać następnie przerejestrowana lub wycofana, znikła bowiem z kolejnego wyliczenia, dokonanego w grudniu. W 1983 r. nie brakowano kart z tego działu, nie ma też ani jednej w kartotece zagadnieniowej poznańskiego OBUiAD. Być może jakaś zostanie odnaleziona w trakcie dalszego porządkowania KOI. Również wspomniany wyżej Wykaz elementu przestępczego z terenu powiatu Leszno nie uwzględnia tego działu. Wyjaśnieniem może być instrukcja, by rejestrować w nim tylko członków organizacji neohitlerowskich działających po wojnie. Osoby aktywne w czasie wojny znalazły się zapewne w działach XX i XXI, a pamiętać należy, że propagandę rewizjonistyczną zaliczono do działu XII. Czyżby więc dział III faktycznie w ogóle nie istniał?

³⁴ AIPN Po, 06/303, t. 129, Wykaz zabarwień w KO [skrót stosowany wymiennie z dla KOI – P. D.], brak daty. Odreśnięcie naniesione dopiski łączą 49 zabarwień w 27 działów, przy czym kolejność działów I–XII, XIII–XV oraz XX–XXV pokrywa się z kolejnością zabarwień.

Metodologia

Możliwa była też sytuacja odwrotna, tj. tworzenie nowych, gdy ilość kart dotyczących takiego samego zagadnienia i jego ranga okazały się na tyle duże, że uzasadniało to takie rozwiązanie. Już Omówienie zasad organizowania kartoteki zagadnieniowej dopuszczało taką możliwość: „w zależności od potrzeb jednostek operacyjnych służby bezpieczeństwa i specyfiki danego terenu uzależnia się rodzaj ilość prowadzonych działów”, jednak w ramach 27 ustalonych działów. Z czasem zaczęto tworzyć jednak zupełnie nowe działy, z praktyki wynika, że głównie dokumentowano w ten sposób masowe wystąpienia uliczne – w przypadku Poznania były to tzw. wypadki czerwcowe '56 (dla porównania: w Szczecinie był to grudzień '70, w Zielonej Górze zajścia z 30 maja 1960 r.)³⁵. Jednak pierwszy wolny numer otrzymał podwójny dział „Syjonizm” i „Wydarzenia marcowe '68”, będący reakcją na demonstrowanie poparcia dla Izraela w wojnie z państwami arabskimi w 1967 r.³⁶ Część takich kart mogła powstać wcześniej; być może stanowiła tylko element „Wrogiej propagandy” i została z niej wydzielona. Tak utworzono np. wspomniany dział XXX – „Wypadki poznańskie”; wcześniejszy numer otrzymała „Emigracja”, która powstała najpóźniej w 1968 r. W ten sposób KZ osiągnęła trzydzieści działów obejmujących 8,50 m.b. kart³⁷.

Kolejne „wydarzenia” mające miejsce w PRL (m.in. negatywne ustosunkowanie do interwencji w Czechosłowacji, grudzień '70 na Wybrzeżu, strajk łódzkich taksówkarzy w 1974 r.) nie znalazły odzwierciedlenia w procesie wyodrębniania nowych działów. Z pewnością uczestnicy części z nich byli odnotowywani, np. w 1976 r. wypisano 19 kart na uczestników tzw. wydarzeń czerwcowych w Radomiu. Musiały się one znaleźć w jednym z działów już istniejących. Co ciekawe, w stworzonym w ramach przygotowań do aktualizacji KZ wykazie działów istniejących w Poznaniu dział XXVII określono jako: „różne (m.in. przerwy w pracy)”. Czy chodziło tu o strajki z grudnia 1970 r. (części „D” i „E” w dziale XXIX po aktualizacji)? Wyjaśnienie może przynieść dopiero pełne opracowanie akt pionu „C”.

Natomiast powstanie i działalność „Solidarności” było na tyle istotne, że zaowocowało założeniem ostatniego już XXXI działu.

Aktualizacja i brakowanie kartoteki zagadnieniowej

Początek lat osiemdziesiątych XX w. przyniósł przeobrażenia w obszarach działania organów bezpieczeństwa. Powstanie „Solidarności” i jej masowy charakter postawiło przed Służbą Bezpieczeństwa zadanie inwigilacji społeczeństwa w skali jesz-

³⁵ AIPN Po, 06/245, t. 75, Wytyczne do prowadzenia kartoteki zagadnieniowej z dnia 21 lipca 1983 r., k. 4: „Działy utworzone [...] z uwagi na znaczenie terytorialne prowadzone być mogą według własnego uznania”.

³⁶ *Ibidem*, 06/303, t. 129, Pismo OMB-01024/68 Biura „C” MSW z dnia 16 VI 1967 r., b.p.: „jednostki operacyjne [...] będą rejestrowały osoby wypowiadające się wrogo”. Obok odręczny dopisek: „Dz. XXVIII. Syjoniści”. Do chwili powstania działu wystąpienia takie uznano by za wrogą propagandę.

³⁷ AIPN Po, 06/245, t. 74, Stan kartotek i skorowidzów Sekcji II Wydz. „C” KW MO Poznań, 28 VIII 1970 r., b.p.

Charakterystyka kartoteki zagadnieniowej...

cze większej niż do tej pory. Ta sytuacja stanowiła z pewnością tło i kontekst polityczny zmian w pracy pionu ewidencji; był to najważniejszy, ale nie jedyny powód³⁸. Zakres zainteresowania SB przesuwał się stopniowo na lata powojenne. Jest to zrozumiałe, zważywszy, że spora część zagadnień była „martwa” – nie uzyskiwano nowych informacji i nie prowadzono nowych spraw. Aktywność figurantów systematycznie spadała, odnotowywano ją przecież i tak według aktualnego zabarwienia działalności. Choć więc nie rezygnowano z inwigilacji środowisk działających przed wojną, w jej trakcie i bezpośrednio po jej zakończeniu, to utrzymywanie ich jako aktywnych zagadnień miało się z celem.

Ogromną rolę odegrał rozwój technik informatycznych. Na początku lat osiemdziesiątych przystąpiono do tworzenia Zintegrowanego Systemu Kartotek Operacyjnych (ZSKO) opartego głównie na danych Biura „C” i Departamentu Powszechnego Elektronicznego Systemu Ewidencji Ludności (PESEL) MSW. W ramach przygotowań „utworzono zbiory zainteresowań czynnych wybranych jednostek SB uzupełnione danymi z KOI, CKK i CBA, Centralnego Banku Danych oraz wybranych zagadnień tematycznych (np. kler rzymskokatolicki, internowani, osoby poszukiwane w skali kraju)”³⁹. Ze strony Departamentu PESEL oprócz wspomnianego wyżej Centralnego Banku Danych w Warszawie (i terenowych banków danych w miastach wojewódzkich) do ZSKO miały wejść także tzw. podsystemy tematyczne PESEL, w tym system ewidencji paszportów i ruchu granicznego (SERP)⁴⁰.

Jak widać, część obszarów podsystemów tematycznych pokrywała się z czynnościami Biura „C”: w dużej mierze dotyczyły to danych CKK, zaś odnośnie do danych CBA zakładano przejęcie jego funkcji w całości przez ZSKO. Zresztą jeszcze przed jego utworzeniem zrezygnowano z rejestrowania kart zagadnieniowych dotyczących kontaktów z cudzoziemcami i informacji paszportowych, motywując to właśnie dublowaniem działalności Departamentu PESEL i Biura Paszportów MSW⁴¹.

Docelowo zakładano przeniesienie wszystkich danych z kartotek centralnych Biura „C” na nośniki elektroniczne, jednak ogromna ilość materiału wymusiła przeprowadzenie selekcji i wydzielenie najistotniejszych, które należało przetwarzać w pierwszej kolejności. To również przyspieszyło decyzję o weryfikacji zawartości KOI, a w następstwie tego i kartoteki zagadnieniowej. Zresztą stworzenie systemu elektronicznych baz danych w dalszej perspektywie przesądzało o jej nieprzydatności w ogóle. Możliwość indeksowania według określonych kryteriów w oparciu o ten sam rekord pozwalała na wielokrotne wykorzystanie jednorazowego zapisu. KZ, niezawierająca innych informacji niż KOI, a jedynie powtarzająca je i systematyzująca w inny sposób, nie miała racji bytu.

³⁸ P. Piotrowski, *Struktury Bezpieczeństwa MSW 1975–1990*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2003, nr 1 (3), s. 87; H. Dominiczak, *Organy bezpieczeństwa PRL 1944–1990. Rozwój i działalność...*, s. 129, 241, 255.

³⁹ Część kartotek tematycznych „aktywna z uwagi na kierowane pod jej adresem sprawdzenia i aktualizacje” (AIPN Po, 080/29, t. 2, b.p.; *Zarys koncepcji ZSKO*, Warszawa 1983, s. 4, przyp. 2). Jak wynika z kontekstu, chodziło tu o kartoteki tworzone w ramach poszczególnych departamentów.

⁴⁰ AIPN Po, 06/280, t. 1, Zarządzenie nr 0053/89 MSW z dnia 20 czerwca 1989 r. w sprawie rozwoju informatyki w resorcie spraw wewnętrznych, k. 18.

⁴¹ AIPN Po, 080/79, Korespondencja Biura „C” MSW z WUSW w Pile, *passim*.

Metodologia

Formalnie decyzję taką podjęto w 1983 r., gdy zaprzestano rejestrowania 25 kategorii zabarwień, związanych głównie z działalnością w latach wojny i bezpośrednio po jej ukończeniu⁴². Nie oznaczało to zmian dla KOI, natomiast kartoteki zagadnieniowe zostały w 1983 r. zaktualizowane. Wytyczne do prowadzenia kartoteki zagadnieniowej z 21 lipca 1983 r. ustaliły poprawiony zestaw zagadnień, liczbę i rodzaj działów przeznaczonych do likwidacji lub przekazania do archiwum. Wprowadzone w Wydziale „C” KW MO w Poznaniu zmiany obrazuje poniższa tabela⁴³.

Dział	Nazwa działu	Brakowanie	Aktualizacja
I	Szpiegostwo	12	65
II	Nielegalne organizacje po wyzwoleniu	139	443
III	Neohitlerowskie organizacje rewizjonistyczne	–	–
IV i V	Szkodnictwo gospodarcze i sabotaż	41	66
VI	Zdrada ojczyzny (ucieczki za granicę)	539	2555
VII	Rodzina i najbliższe otoczenie osób zbiegłych za granicę	49	44
VIII	Bandy terrorystyczno-rabunkowe	146	–
IX	Nielegalne posiadanie broni	7	28
X	Prawica w ruchu ludowym	130	–
XI	Dezercja	–	–
XII	Wroga propaganda	247	481
XIII	Kler świecki i zakonny	327 – całość	
XIV	Świadkowie Jehowy	280 – całość	
XV	Aktyw katolicki	244 – całość	
XVI	Cudzoziemcy	23	43
XVII	Podejrzane kontakty z zagranicą	98	170
XVIII	Aktyw kierowniczy organizacji w czasie wojny	240	–
XIX	Oficerowie wojsk polskich formacji „rządu londyńskiego”	392 – całość	
XX	Współpraca z okupantem hitlerowskim	387	–
XXI	Organizacje hitlerowskie z okresu okupacji	34	–
XXII	Przestępcy wojenni	2	–
XXIII	Aparat państwowy do 1939 r.	1950 – całość	
XXIV	Aparat sprawiedliwości	86 – całość	
XXV	Prawicowy aktyw organizacji do 1939 r.	616 – całość	
XXVI	Burżuazja	347 – całość	
XXVII	Różne*	32	XIV – 42
XXVIII	Syjonizm	5	→ 6
XXIX	Emigracja	1	–
XXX	„Wypadki poznańskie” ’56	41	522

⁴² AIPN Po, 06/303, t. 133, Wykaz niektórych rodzajów akt podlegających brakowaniu, VI 1983 r., k. 32–38; P. Piotrowski, *op. cit.*, s. 87.

⁴³ AIPN Po, 00169/65, Protokół brakowania nr 59 z dnia 10 października 1983 r., b.p.; *ibidem* 06/303 t. 169, Wykaz inwentaryzacyjny zaktualizowanej kartoteki zagadnieniowej, b.p.

Charakterystyka kartoteki zagadnieniowej...

Nowe działy oznaczane zajętymi przedtem numerami

Dział	Nazwa działu	Brakowanie	Aktualizacja
<i>III</i>	<i>Nielegalne organizacje ujawnione po wprowadzeniu stanu wojennego</i>		41
<i>X</i>	<i>Zdrada tajemnicy państwowej i służbowej</i>		3
<i>XI</i>	<i>Działalność b. Solidarności „LATO 80”</i>		138
<i>XXIX</i>	<i>Wydarzenia z lat 1968–1975**</i>		166

Uwagi:

* Dział „Różne” obejmuje:

E	Obywatele polscy deportowani do kraju	3
F	Uprowadzenia i usiłowania [uprowadzenia] samolotów	3
G	Znieważenia i pobicia funkcjonariuszy MO i żołnierzy WP	2
H	Przerzut ludzi za granicę	19
Ł	Duszpasterstwo akademickie	11
M	Inne	3

** Dział „Wydarzenia z lat 1968–1975” obejmuje:

A	Wydarzenia marcowe 1968	147
G	Wydarzenia czerwcowe 1976	19

Część pozostałą w aktywnym użyciu stanowiło 16 działów, przy czym IV i V stanowiły jeden. Łącznie dawało to 4813 kart, choć ponad połowa przypadła na dział VI „Odmowa powrotu do kraju”. Dla porównania: dwa (w poznańskiej kartotece nie powstał dział XIII: „Nielegalne organizacje opozycyjne m.in.: KSS KOR, ROPCiO i KPN”) najnowsze zagadnienia dotyczące „Solidarności” liczyły razem 179 kart. Kursywą zaznaczono działy, które przejęły numerację wcześniej istniejących; dwa są wybrakowane w całości (XIII i XIV). Częściej dotyczy to działów zaniechanych (III, XI, XXIX – czyżby zmieniono sposób rejestracji wskutek napływu informacji z Departamentu PESEL MSW?) i przekazanych do Sekcji IV, czyli archiwum. Także niektóre stare działy zmieniły swój charakter. Większa możliwość wyjazdów zagranicznych w latach siedemdziesiątych oraz wprowadzenie stanu wojennego przyczyniły się do rozrostu działu VI, mimo że wybrakowano w nim całą kategorię figurantów, tj. osoby posiadające paszporty konsularne. Zresztą przewidyując jego dalsze zwiększenie, Służba Bezpieczeństwa wliczyła doń również osoby pozostające za granicą legalnie, lecz posiadające paszporty o wygasającej w ciągu najbliższych lat dacie ważności. Dawne „Nielegalne posiadanie broni” teraz: „i materiałów wybuchowych” swe nowe oblicze zawdzięczało raczej sprawie „P-64” (patrz niżej). Zamiast sabotażu i dywersji w nazwie traktowanych łącznie działów IV i V wymienia się przestępstwa gospodarcze. W sposób naturalny figurantów kolejnych kryzysów PRL między 1956 a 1980 r. połączono. Własny, ale inny numer zachował dział „Różne” (dotąd XXVII).

Kartoteka zagadnieniowa po aktualizacji liczyła 4813 kart, jednak o wiele więcej uznano za nieprzydatne i zniszczono. Podstawą brakowania było urodzenie się figu-

Metodologia

ranta przed 1910 r. albo jego śmierć, niektóre działy wybrakowano jednak w całości. W sposób oczywisty dotyczyło to środowisk przedwojennych oficerów, urzędników, działaczy partyjnych i społecznych⁴⁴. Aktywność większości z nich była już niewielka, spora część z nich zapewne nie żyła. O ile jednak np. urzędnicy i oficerowie dojrzałości osiągnęli w latach trzydziestych, a nierzadko i wcześniej, o tyle wśród działaczy społecznych nie musiało to być regułą. Przykładem jest choćby bardzo silny w dwudziestoleciu międzywojennym w Wielkopolsce ruch narodowy. Sprawa obiektowa „Ośmiornica”⁴⁵ dotyczy Stronnictwa Narodowego, ale w dużej części koncentruje się na organizacjach młodzieżowych: Młodzieży Wszechpolskiej i Związku Młodzieży Narodowej. Figuranci tych spraw na początku lat osiemdziesiątych ciągle byli w sile wieku.

Podobnie można interpretować likwidację działu „Burżuazja”, który skupiał przedstawicieli środowisk przedwojennej burżuazji, kapitalistów, obszarników i arystokracji rodowej. I tam jednak, obok osób dojrzałych jeszcze przed wojną, mogli się znaleźć ludzie w latach czterdziestych i pięćdziesiątych jeszcze młodzi, np. potomkowie osób wywłaszczonych przez państwo. Kryterium bowiem nie stanowiło posiadanie własności materialnej, ale pochodzenie społeczne. W latach stalinowskich podchodzono do tego niezwykle rygorystycznie; świadczy o tym dobitnie dokument instruktażowy przygotowany w Dep. III MBP w 1952 r., który mówi: „Do tego zagadnienia [kwestii burżuazji – P.D.] podchodzi się w wielu przypadkach formalnie, a mianowicie nie zawsze bierze się za podstawę określenia pochodzenia socjalnego sprzed 1939 r., a bierze się tylko obecne. Wiadomości zaś, że element burżuazyjny stara się ukrywać swoje pochodzenie, tym bardziej że wielu z nich pracuje gdzieś wśród robotników, urzędników itp. Ludzie ci jednak, w większości swej, zachowują w dalszym ciągu swój wrogi stosunek do władzy ludowej. Wychowują swe dzieci w duchu klasowej wrogości...”⁴⁶

W przeciwieństwie do poprzednich ruch religijny świadków Jehowy z pewnością rozwijał się nadal i informacje zawarte w kartotece zagadnieniowej mogły wciąż przyczyniać się do jego zwalczania. O jego wyeliminowaniu decydowała raczej zmiana polityki władz państwa, a więc i postawa służb bezpieczeństwa. Trwająca od końca lat czterdziestych, będąca zresztą częścią antyreligijnej polityki władz komunistycznych w ogóle, fala represji, wywołana odmową angażowania się świadków w zbieranie podpisów pod sztokholmskim apelem pokoju, a naprawdę związana z niezależnym funkcjonowaniem ruchu oraz jego kontaktami z zagranicą, zaczęła

⁴⁴ Na działy XXIII – „Aparat państwowy do 1939 r.” i XXIV – „Sanacyjny aparat sprawiedliwości” składały się sprawy obiektowe „Magnaci” (AIPN Po, 003/200, 232–258), poświęcona przedwojennej administracji, Policji Państwowej i Straży Granicznej; „Pułkownik” (AIPN Po, 003/198), dotycząca przedwojennej kadry oficerskiej; „KOP” (AIPN Po, 003/260), na środowisko oficerów i zawodowych podoficerów Korpusu Obrony Pogranicza oraz „Targowica” (AIPN Po, 003/68–99), pod tą wielce wymowną nazwą kryją się pracownicy i współpracownicy Oddziału II Sztabu Generalnego Wojska Polskiego („dwójkarze”) oraz spełniający podobną rolę funkcjonariusze Inspektoratu Defensywy Politycznej Komendy Głównej Policji Państwowej („defa”). Dział XIX – „Oficerowie wojsk polskich formacji »rządu londyńskiego«” obejmował figurantów spraw: „Tobruk” (AIPN Po, 003/131–157) oraz „Mewa”, dotyczącej Polaków służących w Royal Air Force (AIPN Po, 003/159–165).

⁴⁵ AIPN Po, 003/100–128. Oprócz niej dział XXV obejmował zapewne figurantów sprawy obiektowej „Falanża” dotyczącej członków ONR (AIPN Po, 003/259).

⁴⁶ Referat opracowany w Dep. III MBP w 1952 r. na temat podziemia zbrojnego (*Aparat bezpieczeństwa...*, s. 243).

Charakterystyka kartoteki zagadnieniowej...

wygasać z początkiem lat sześćdziesiątych. Zdelegalizowana 2 lipca 1950 r. organizacja działała w myśl prawa nielegalnie, nierozwiązany pozostał też główny problem w stosunkach świadkowie Jehowy a państwo, tj. kwestia służby wojskowej, ale ograniczono inwigilację do liderów, uznając za przestępstwo jedynie przynależność do władz ruchu. Zmniejszono także ciężar gatunkowy zarzutów: z przestępstw przeciwko państwu do wykroczeń o charakterze administracyjnym. Próby włączenia świadków w oficjalne struktury państwa (jak się wydaje, głównie ze względu na niekatolicki charakter wyznania) przyniosły kolejne drobne ustępstwa, które, choć podejmowane niekonsekwentnie, ostatecznie nie doprowadziły do niczego, to zaowocowały względną liberalizacją w latach osiemdziesiątych. Wówczas to, wprawdzie dopiero w 1988 r., wprowadzono zastępczą służbę wojskową, a rok później zalegalizowano Związek Wyznania Świadków Jehowy w Polsce⁴⁷, tak więc w momencie gdy likwidowano dział XIV, sytuacja wyznania oficjalnie nadal była nieuregulowana.

Osobnym problemem była inwigilacja kleru katolickiego i świeckich środowisk katolickich. Organa bezpieczeństwa inwigilowały organizacje religijne, a w szczególności Kościoła katolicki bezustannie i wyjątkowo intensywnie. Jednak ilość kart zniszczonych w 1983 r. jest, jak na zasięg i rangę zagadnienia, stosunkowo niewielka, co więcej bardzo zbliżona do wielkości działów XII i XV z okresu powstawania kartoteki zagadnieniowej – odpowiednio: 356 i 237 kart w 1961 r. oraz 327 i 244 w 1983 r. Być może więc działalność SB nie znajdowała odzwierciedlenia w kartotekach zagadnieniowych? Byłoby to zrozumiałe, jeśliby działy ograniczały się tylko do początku lat sześćdziesiątych, tj. do przekształcenia 9 czerwca 1962 r. przeznaczonego do zwalczania Kościoła katolickiego Wydziału V Departamentu III MSW w samodzielny Departament IV. Już w następnym roku wprowadzono zmiany w sposobie prowadzenia ewidencji kleru katolickiego⁴⁸. Trudno hipotezę tę jednak zweryfikować na podstawie materiałów archiwalnych, gdyż dokumentacja dotycząca tych zagadnień w zasobie OBUiAD w Poznaniu jest nieliczna.

Zauważyć też należy, że w ramach działów XIII i XIV traktowano łącznie wszystkie wyznania i ruchy religijne z wyjątkiem świadków Jehowy, dla których przeznaczano dział XIV. Mogły zdarzać się odstępstwa od tej zasady: np. traktowanie ich wszystkich łącznie – w taki sposób postąpiono np. w Lesznie na początku sześćdziesiątych⁴⁹. Być może takie potraktowanie wszystkich środowisk religijnych wynikało po prostu z faktu, że w granicach jednego powiatu było zbyt mało figurantów, by ich rozdzielać według przynależności religijnej.

⁴⁷ J. Rzędowski, *Najdłuższa konspiracja w PRL?*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2004, nr 3 (38), s. 43–49.

⁴⁸ Uregulowano wówczas zasady prowadzenia ewidencji i dokumentowania kleru i jego działalności (AIPN Po, 0020/368, t. 5, Zarządzenie nr 00114/63 MSW z dnia 6 lipca 1963 r., b.p.), zasady prowadzenia teczek ewidencyjno-operacyjnych na parafie (*ibidem*, Instrukcja nr 002/63 dyrektora Dep. IV i dyrektora Biura „C” z dnia 6 lipca 1963 r., b.p.) oraz zasady i tryb prowadzenia ewidencji i dokumentacji o działalności biskupów (*ibidem*, 06/303, t. 139, Instrukcja dyrektora Dep. IV nr 005/63 z dnia 23 grudnia 1963 r., b.p.). Por. też: H. Dominiczak, *Organy bezpieczeństwa PRL w walce z Kościołem Katolickim 1944–1990 w świetle dokumentów MSW*, Warszawa 2000, s. 153–155, 175.

⁴⁹ Wykaz elementu przestępczego z terenu powiatu Leszno (AIPN Po, 06/107, t. 4) połączył w ramach „Kierowniczego aktywu organizacji kościelnych” zarówno Caritas, Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży, jak i świadków Jehowy.

Metodologia

Charakterystyka zachowanej części kartoteki zagadnieniowej byłego WUSW w Poznaniu

Trzecią – obok zaktualizowanej i wybrakowanej – część kartoteki zagadnieniowej stanowiły tzw. działy zamknięte (bez dopływu kart), które z uwagi na wartość historyczno-poglądową wyłączono z kartoteki i złożono w archiwum. Ta właśnie część nosi w zasobie Oddziałowego Biura Udostępniania i Archiwizacji Dokumentów w Poznaniu nazwę „Kartoteki zagadnieniowej b. WUSW w Poznaniu”. Została ona przekazana przez UOP – Delegaturę w Poznaniu spisem zdawczo-odbiorczym zarejestrowanym jako IPN Po 06 pod pozycją nr 219 (kartony 673–684). Poszczególne działy zachowywały podział na istniejące do 1975 r. powiaty oraz zebrane osobno karty figurantów z innych województw. Podział ten, biorąc pod uwagę wielość zmian organizacyjnych w administracji państwowej oraz strukturach aparatu bezpieczeństwa, był mało czytelny, a wskutek stosunkowo niewielkiej ilości kart także niepożądany, toteż w trakcie porządkowania z niego zrezygnowano.

Po dołączeniu brakujących odsyłaczy wielkość kartoteki zagadnieniowej wynosi ok. 3,5 m.b. i w rozbiu na poszczególne zagadnienia przedstawia się następująco:

Dział	Nazwa działu	Wielkość
I	Szpiegostwo	2 cm
II	Nielegalne organizacje po wyzwoleniu	31 cm
IV i V	Szkodnictwo gospodarcze i sabotaż	2,5 cm
VI	Zdrada ojczyzny (ucieczki za granicę)	10 cm
VII	Rodzina i najbliższe otoczenie osób zbiegłych za granicę	2 cm
VIII	Bandy terrorystyczno-rabunkowe	37,5 cm
IX	Nielegalne posiadanie broni	2 cm
X	Prawica w ruchu ludowym	23 cm
XI	Dezercja	0,5 cm
XII	Wroga propaganda	15,5 cm
XVII	Podejrzane kontakty z zagranicą	4,5 cm
XVIII	Kierowniczy aktyw reakcyjny z okresu okupacji i po wyzwoleniu	66 cm
XX	Współpraca z okupantem hitlerowskim	58 cm
XXI	Organizacje hitlerowskie z okresu okupacji	69,5 cm
XXII	Przestępcy wojenni	0,3 cm
XXVII	Różne	0,5 cm
XXVIII	Syjonizm oraz „Wydarzenia marcowe” ’68 (jako XXVIIIa)	1 cm
XXIX	Emigracja	21 cm
XXX	„Wypadki poznańskie” ’56	3,5 cm

Ponadto w trakcie porządkowania odnaleziono pojedyncze karty z działów wybrakowanych w całości: XIV – „Świadkowie Jehowy”, XIX – „Oficerowie wojsk polskich formacji »rządu londyńskiego«” oraz XXVI – „Kapitaliści” *vel* „Burżuazja”.

Charakterystyka kartoteki zagadnieniowej...

Charakterystykę poszczególnych działów⁵⁰ najlepiej zacząć od tych, których tematyka jest najwcześniejsza pod względem chronologicznym. W przypadku kartoteki zagadnieniowej b. WUSW Poznań są to działy o numerach od XX do XXII, poświęcone różnym formom działalności w aparacie represji okupanta. Okres działania figurantów zamyka się w latach 1939–1945.

Podstawą dla działu XX były dokumenty sprawy obiektowej o kryptonimie „Alfa”⁵¹. Wskazuje na to ten sam wzór większości kart (karta tematyczna E-130) i jednorodny sposób ich wypełnienia dwoma rodzajami charakteru pisma lub pismem maszynowym. Także nazwa działu jest dokładnie taka sama, w przeciwieństwie do kart dołączonych, gdzie spotkać można określenia: „Policja niemiecka w czasie wojny”, „Hitlerowskie organizacje młodzieżowe” i inne. Ponadto tam, gdzie nie podano sygnatur innych niż sprawa „Alfa” – a dotyczy to większości – brak też aktualizacji poza rutynowym sprawdzeniem w kartotece Centralnego Biura Adresowego. Kryterium zaliczenia do działu XX była praca w administracji okupacyjnej oraz przynależność do partii narodowosocjalistycznej (NSDAP – *Nationalsozialistische Deutsche Arbeitspartei*) i jej przybudówek (NSV – *Nationalsozialistische Volkswohlfarth* – Narodowosocjalistyczna Opieka Społeczna, DFW – *Deutsche Frauen Werk* – Organizacja Pracy Kobiet, HJ – *Hitlerjugend*), rozmaitych organizacji paramilitarnych i wojskowych: (SA – *Sturm Abteilungen der NSDAP* – Oddziały Szturmowe NSDAP, NSKK – *Nationalsozialistisches Kraftfahrkorps* – Narodowosocjalistyczny Korpus Kierowców, SS – *Schutzstaffeln der NSDAP* – Sztafety Ochronne NSDAP, *Waffen-SS* – oddziały wojskowe SS, *Volkssturm*, TO – *Todt Organisation* – Organizacja Todta), formacji policyjnych (*Gendarmerie des Reiches* – żandarmeria, kripo – *Kriminalpolizei* – Policja Kryminalna, schupo – *Schutzpolizei* – Policja Ochronna, gestapo – *Geheime Staatspolizei* – Tajna Policja Państwowa, SD – *Sicherheitsdienst der SS* – Służba Bezpieczeństwa [*Reichsführera*] SS⁵² oraz wojska. Niekiedy obok tej adnotacji i – tam gdzie to możliwe – informacji o funkcji i randze figuranta znajduje się opis czynów przestępczych, który wiąże się z faktem prowadzenia po wojnie sprawy śledczej i postępowania prokuratorskiego lub sądowego. Dotyczy to zwłaszcza kart, które powstawały na podstawie materiałów innych niż sprawa „Alfa”.

Podobnie jak w dziale XX także dział XXI: „Współpraca z okupantem” powstał w oparciu o sprawę obiektową „Beta”⁵³, jednak karty takie stanowią mniejszość. Wiąże się to z pewnością z tematyką działu, obejmującą czynną współpracę z okupantem. Spora część figurantów dopuściła się wystąpień przeciwko ludności cywil-

⁵⁰ Charakterystyka przygotowana na podstawie instrukcji i wytycznych dotyczących organizacji kartotek (w przypisach uwzględniono tylko szczegółowe rozwiązania) oraz analizy zachowanej części KZ.

⁵¹ AIPN Po, 003/1–35.

⁵² Zaskakujące, że odnotowano jedynie kilku członków Selbstschutzu i pokrewnych mu organizacji parapolicyjnych werbowanych z Niemców mieszkających do 1939 r. w granicach Polski. Przyczyną jest zapewne wchłonięcie większości z nich przez wymienione wyżej formacje i organizacje. Strukturę aparatu okupacyjnego omawia szczegółowo S. Nawrocki, *Policja hitlerowska w tzw. Kraju Warty w latach 1939–1945*, Poznań 1970.

⁵³ AIPN Po, 003/36–64. O traktowaniu niemieckiej listy narodowej przez aparat bezpieczeństwa zob.: B. Nit-schke, *Wysiedlenie czy wypędzenie? Ludność niemiecka w Polsce w latach 1945–1949*, Toruń 2001, s. 108–124.

Metodologia

nej niezależnie od przynależności organizacyjnej, niekiedy i bez takowej. Większość z nich była za to sądzona po wojnie. Najczęściej spotykanym opisem jest denuncjowanie Polaków, ukrywających się Żydów, dezertersów z Wehrmachtu, a także członków ruchu oporu, żołnierzy i jeńców alianckich. Obok pojedynczych donosów często występują też oskarżenia o współpracę z poszczególnymi pionami policji niemieckiej, głównie gestapo i kripo. Zwraca uwagę znęcanie się nad Polakami, Żydami – zwłaszcza gdy odnosiło się do członków straży więziennych i obozowych. Sporą grupę stanowią figuranci wspomnianej sprawy „Beta” (częściowo również „Alfa”); głównie osoby, które po podpisaniu niemieckiej listy narodowej (DVL – *Deutsche Volksliste*) służyły potem w Wehrmachcie lub pracowały w administracji okupacyjnej. Zaliczono tu również ludzi narodowości białoruskiej i ukraińskiej działających po stronie hitlerowskiej, niezależnie od tego, czy była to przynależność do Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów (OUN), policji białoruskiej, czy nawet formacji *Waffen-SS*. Te stosunkowo nieliczne karty dają wskazanie na sprawę obiektową „Gamma”, jednakowo traktującą środowiska białej emigracji rosyjskiej i współpracę z Niemcami hitlerowskimi mniejszości narodowych⁵⁴.

Osobną grupę stanowią funkcjonariusze tzw. Polskiej Policji z Generalnego Gubernatorstwa (*Polnische Polizei*), określanej potocznie jako policja granatowa, występujący w sprawie „Targowica”⁵⁵. Ranga zabarwienia powodowała, że na przedwojennych policjantów i przodowników więziennictwa, których zarejestrowano za współpracę z okupantem w dziale XXI, wypisywać należało również karty w dziale XXIII.

Przy tym wszystkim zauważyć należy, że choć instrukcje wyraźnie oddzielały członkostwo w aparacie hitlerowskim od współpracy z nim, to na podstawie zachowanej części KZ granice działów XX i XXI jawią się jako dość niejasne. W wielu przypadkach na podstawie jedynie zapisu na karcie kartoteecznej nie można ocenić, dlaczego karta znalazła się w tym, a nie w innym dziale. Pewną wskazówką może być fakt, że figuranci działu XX noszą w dużej mierze nazwiska niemieckie, a działu XXI nazwiska polskie – być może różnica dotyczy podpisania przez nich różnych stopni niemieckiej listy narodowej. Obywatelstwo niemieckie i pełnię praw otrzymały jedynie grupy I i II, czyli tzw. reichsdeutsche; to oni zapewne tworzyli aparat administracyjny i aktywny partyjny w Kraju Warty, im też po wojnie odmówiono rehabilitacji. Na kartach jednak określenie RD niemal nie występuje, a przy adnotacjach o wpisie na DVL brak dokładniejszych danych. Rozwiązaniem może być także traktowanie służby w Wehrmachcie jako głównego kryterium: także volksdeutsche III grupy byli zobowiązani do służby wojskowej, jedynie grupa IV była od niej zwolniona. Może w takim sposobie zapisu znajduje odzwierciedlenie inny niż np. na Górnym Śląsku czy Pomorzu, tj. generalnie dobrowolny charakter wpisu na DVL w Kraju Warty⁵⁶. Ostatecznie o wszystkim decydowała wiedza miejscowego pracownika

⁵⁴ AIPN Po, 003/261–287.

⁵⁵ AIPN Po, 3/68–99; zob. też: R. Litwiński, *Komisja rehabilitacyjno-kwalifikacyjna dla byłych policjantów (1946–1952)*, „Dzieje Najnowsze” 2004, nr 36, s. 117–119, 127.

⁵⁶ Szerzej o tym zob.: K. Strykowski, *Położenie osób wpisanych w Wielkopolsce na niemiecką listę narodowościową w latach 1945–1955*, Poznań 2004.

Charakterystyka kartoteki zagadnieniowej...

ewidencji, choć w zapisy na kartach przysyłanych przez organa bezpieczeństwa publicznego z innych województw raczej nie ingerowano.

Zachowany w szczątkowej formie dział XXII – „Przestępcy wojenni” jest wypadkową dwóch poprzednich działów. Zawiera karty funkcjonariuszy aparatu okupacyjnego oraz członków załóg obozów pracy, więzień itp. Wszystkie one powstały na podstawie spraw zakończonych wyrokami sądowymi.

Drugą grupę działów, jaką można wydzielić z kartoteki zagadnieniowej, stanowią szeroko pojęte organizacje konspiracyjne z okresu wojny i lat powojennych, tj. działy II, VIII i XVII.

Chronologicznie najwcześniejszym jest dział XVII: „Kierowniczy aktyw reakcyjny z okresu okupacji i po wyzwoleniu”, a w drugiej wersji: „Reakcyjne organizacje z okresu okupacji i po wyzwoleniu”. Podział taki jest nieprzypadkowy. Nie wypisywano kart na szeregowych członków organizacji działających tylko w czasie okupacji, przestano na kadrze dowódczej, członkach sztabów i pionów wywiadowczych. W odniesieniu do organizacji nadal funkcjonujących po wyzwoleniu takiego rozróżnienia nie było, stąd dość zaskakujące początkowo kontrasty. W dziale znajdują się zarówno ludzie zajmujący stanowiska kierownicze i dowódcze, jak również szeregowi członkowie: żołnierze, sanitariuszki, łączniczki itp. Sporą część stanowią też osoby współpracujące z oddziałami leśnymi, dostarczające im żywności, przechowujące broń czy choćby niewspółdziałające z organami bezpieczeństwa w likwidacji band. Nie ma natomiast wątpliwości co do zakresu chronologicznego działu: okres działalności większości figurantów określony jest na lata 1940–1945 do 1947.

Część kart powstała na podstawie spraw obiektowych „Zguba”⁵⁷ i „Las”⁵⁸ traktujących ogólnie o niekomunistycznym podziemiu zbrojnym w trakcie i po wojnie, inne na podstawie spraw obiektowych dotyczących konkretnych organizacji czy środowisk (np. sprawa „Niemen” prowadzona przeciwko członkom Armii Krajowej na Nowogródzczyźnie⁵⁹) oraz spraw śledczych. Wskutek tego reprezentowane jest szerokie spektrum organizacji podziemnych: od Związku Walki Zbrojnej i Armii Krajowej, Narodowej Organizacji Wojskowej i Narodowych Sił Zbrojnych, a odnośnie do lat powojennych Ruchu Oporu Armii Krajowej, Zrzeszenia „Wolność i Niezawisłość” (traktowanego jako organizacyjne przedłużenie AK) i Narodowego Związku Wojskowego, przez Polską Armię Ludową, Bataliony Chłopskie po organizacje regionalne, w tym z Poznańskiego: Wielkopolską Organizację Wojskową i Wojsko Ochotnicze Ziem Zachodnich. Obok wojskowych są też reprezentowane cywilne pionki Polskiego Państwa Podziemnego: Delegatura Rządu na Kraj, Państwowy Korpus Bezpieczeństwa, Ojczyzna. Odnotować również należy obecność działaczy i oficerów ukraińskich, litewskich, białoruskich i rosyjskich współpracujących z hitlerowskimi Niemcami (sprawa „Gamma”).

Dział II, czyli „Nielegalne organizacje po wyzwoleniu”, obejmuje lata od końca wojny aż do połowy lat sześćdziesiątych, tematyką zaś jest zbliżony do działu XVII

⁵⁷ AIPN Po, 003/201–228.

⁵⁸ AIPN Po, 003/288–302, 304–308, 310, 312–313, 315.

⁵⁹ AIPN Po, 003/352.

Metodologia

– „Kierowniczy aktyw reakcyjny...”. W pewnym sensie stanowi jego kontynuację, lecz dotyczy wyłącznie osób prowadzących antypaństwową działalność w okresie powojennym w organizacjach nie działających w czasie okupacji i niewywodzących się z nich bezpośrednio. Dla aparatu bezpieczeństwa, uznającego postawę w czasie wojny i bezpośrednio po jej zakończeniu za punkt wyjściowy do inwigilacji, był to sporny problem. Opracowany w resorcie instruktaż stwierdzał: „Większość członków zbrojnego podziemia [...] rekrutuje się z ludzi, którzy w czasie okupacji ze względu na swój młody wiek nie byli członkami zbrojnych organizacji ani też w pierwszych latach po wyzwoleniu”⁶⁰. Charakterystyczna jest duża ilość kart członków nielegalnych organizacji harcerskich (skautowskich) czy w ogóle – młodzieżowych o nierzadko wymyślnych nazwach. Niewielka szkodliwość tych organizacji, zazwyczaj niezbyt liczebnych, ograniczonych zasięgiem terytorialnym, a często nieprowadzących *de facto* żadnej działalności, powodowała, że wyroki były stosunkowo niskie, niekiedy – zwłaszcza po 1956 r. – kończyły się jedynie na napomnieniach. Nie dotyczyło to jednak założycieli i przywódców organizacji – ci zazwyczaj byli starsi od swoich kolegów. Wynikać to mogło także z posiadania przez nich pojedynczych sztuk broni palnej, znalezionej w lesie.

Pod nazwą: „Bandy terrorystyczno-rabunkowe” (dział VIII) kryje się przynależność do band oraz – w przypadku ludzi, którzy do takowych nie należeli: napady z bronią w rękę. Ta druga kategoria figurantów wyróżnia się, dzięki sprawie „P-64”, o której niżej, kartami nowego typu. Zdecydowaną większość działu stanowią członkowie antykomunistycznego podziemia zbrojnego działający po 1944 r. Wprawdzie w myśl instrukcji członków band będących grupą zbrojną organizacji należało traktować jako członków tych organizacji i wykazywać odpowiednio w działach II, III i XVIII, w praktyce było to trudne do przeprowadzenia. W dziale VIII umieszczono np. karty na członków organizacji podziemnych, którzy ujawniając się w czasie amnestii, deklarowali przynależność do poszczególnych grup zbrojnych, nawet jeśli nie prowadzili potem działalności antypaństwowej. Te karty, mające swój odpowiednik w sprawach obiektowych „Amnestia”⁶¹, stanowią jedynie niewielką część działu, *gros* powstało na podstawie spraw i śledztw prowadzonych przeciw konkretnym oddziałom i grupom zbrojnym. Oddziały te są określane wedle nazwisk lub pseudonimów dowódców, niezależnie od tego, czy działały samodzielnie, czy stanowiły część większej całości. Nie zawsze można było ustalić, czy grupa zbrojna była podporządkowana jakiejś organizacji. Często zresztą podległość była iluzoryczna, świadczy o tym choćby struktura Wielkopolskiej Samodzielnej Grupy Operacyjnej „Warta” i wielu należących do niej, przynajmniej oficjalnie, pododdziałów. Często za identyfikację wystarczało ustalenie, co figurant robił w czasie wojny. Różnica między działami „Kierowniczy aktyw reakcyjny...” oraz „Nielegalne organizacje...” a „Bandy...” jest niezbyt precyzyjna: samo określenie „bandy” wskazuje na wystąpienie z bronią

⁶⁰ Referat opracowany w Dep. III MBP w 1952 r. na temat podziemia zbrojnego (*Aparat bezpieczeństwa w Polsce w latach 1950–1952. Taktyka, strategia, metody*, red. A. Paczkowski, Warszawa 2000, s. 242–243).

⁶¹ AIPN Po, 003/363–365.

Charakterystyka kartoteki zagadnieniowej...

w rękę przeciwko władzy ludowej, nie przesądza jednak przecież o charakterze bandy. Piony ewidencji operacyjnej borykały się z tym problemem w trakcie tworzenia kartotek zagadnieniowych.

Analizując zapisy na kartach, zauważyć można pewną prawidłowość: członkowie band w większości byli aktywni na terenie podlegającym WUBP w Poznaniu, niezależnie od tego, czy byli to ludzie miejscowi, czy element napływowy. Także karty przesłane przez inne jednostki organów bezpieczeństwa dotyczą figurantów działających na terenie Wielkopolski. W przypadku kierowniczego aktywu nierzadko miejsce (a często i okres) działalności było odległe; ludzie ci po prostu przyjeżdżali do Wielkopolski z innych rejonów; w takim przypadku karta „wędrowała” za nimi z właściwego – wedle miejsca zamieszkania – wojewódzkiego urzędu bezpieczeństwa.

Jedynie częściowo do opisanych powyżej działów zbliżony jest dział IX: „Nielegalne posiadanie broni”. Mimo że wielu członków antykomunistycznego podziemia zbrojnego było skazywanych właśnie za posiadanie broni, w dziale tym występują rzadko. Obowiązujące instrukcje nakazywały kwalifikować tak tylko osoby niebędące członkami band i organizacji, w takich przypadkach na kartach z odpowiednich działów (głównie II, III, VIII i XVIII) umieszczano dodatkowe adnotacje. Nie wypisywano natomiast odrębnych kart do działu XI. Jego większość stanowią osoby ujawniające fakt posiadania broni w trakcie amnestii („Ujawnienia – nielegalne posiadanie broni”)⁶², nie tylko zresztą członkowie organizacji podziemnych, ale i osoby narodowości niemieckiej.

Dział IX to także dezercerzy z WP, SOK, MO i UB, część z nich również ujawniała się w trakcie kolejnych amnestii. W ich przypadku informacje te stanowiły tylko uzupełnienie działu XI – „Dezercja”. Charakterystyczne, że na kartach w dziale XI rubrykę: „bliższe zabarwienie działu” wypełnia adnotacja, czy figurant dezertował z bronią czy bez broni. Jest to efekt instrukcji MBP nr 1 z 21 stycznia 1949 r., gdzie posiadanie broni traktowano łącznie z wypadkami dezercji oraz wspomnianych wyżej poszukiwań broni typowej w związku ze sprawą „P-64”. W 1965 r., w związku z mającą miejsce w Warszawie w poprzednich latach serią zuchwałych napadów z użyciem broni palnej⁶³, w trakcie których były ofiary śmiertelne, organy bezpieczeństwa prowadziły w całym kraju działania operacyjne, poszukując śladów skradzionych lub zagubionych sztuk broni. Przy tej okazji wprowadzono nowy wzór kart na nielegalne posiadanie broni (patrz: rysunek poniżej), napad z jej użyciem oraz zabójstwo. Stosowny rozkaz płk. Zabawskiego stwierdzał m.in.: „Celem [...] zorganizowania nowej kartoteki zagadnieniowej obejmującej dane o osobach rejestrowanych za działalność bandycką z bronią i informacje o nielegalnym posiadaniu i utracie broni [...] proszę o spowodowanie wypisania [...] nowych kart zagadnienio-

⁶² AIPN Po, 003/348.

⁶³ Były to: napad na sklep z obuwiem „Chelmek” 4 XII 1957 r., zabójstwo plut. MO Kielczykowskiego 4 IV 1959 r., napad na pocztę przy ul. Armii Ludowej 1 VI 1959 r. oraz – najgłośniejszy – napad na konwój przewożący utarg Centralnych Domów Towarowych 22 XII 1964 r. Traktowane początkowo jako odrębne sprawy, okazały się dziełem tej samej grupy przestępczej i zostały zarchiwizowane przez poszczególne WUSW jako sprawa „P-64”. Informacje te oparto na materiałach b. WUSW w Poznaniu (AIPN Po, 06/67, t. 109).

Metodologia

wych⁶⁴. Jak wynika z korespondencji, chodziło głównie o broń typową, tj. będącą na wyposażeniu Wojska Polskiego i Milicji Obywatelskiej. Niezwykle szczegółowo traktowały o tym poszczególne rubryki.

Karta na „Nielegalne posiadanie broni”, strony 1 i 4

1. Czy posiadał lub posiadał w posiadaniu broń?	1. WŁASNOŚĆ
2. (Czy był nosiciel w czasie przestępstwa)	2. NIELEGALNE POSIADANIE BRONI
3. (Czy posiadał broń w czasie przestępstwa)	3. WŁASNOŚĆ
4. (Czy posiadał broń w czasie przestępstwa)	4. WŁASNOŚĆ
5. (Czy posiadał broń w czasie przestępstwa)	5. WŁASNOŚĆ
6. (Czy posiadał broń w czasie przestępstwa)	6. WŁASNOŚĆ
7. (Czy posiadał broń w czasie przestępstwa)	7. WŁASNOŚĆ
8. (Czy posiadał broń w czasie przestępstwa)	8. WŁASNOŚĆ
9. (Czy posiadał broń w czasie przestępstwa)	9. WŁASNOŚĆ
10. (Czy posiadał broń w czasie przestępstwa)	10. WŁASNOŚĆ
11. (Czy posiadał broń w czasie przestępstwa)	11. WŁASNOŚĆ
12. (Czy posiadał broń w czasie przestępstwa)	12. WŁASNOŚĆ
13. (Czy posiadał broń w czasie przestępstwa)	13. WŁASNOŚĆ
14. (Czy posiadał broń w czasie przestępstwa)	14. WŁASNOŚĆ
15. (Czy posiadał broń w czasie przestępstwa)	15. WŁASNOŚĆ
16. (Czy posiadał broń w czasie przestępstwa)	16. WŁASNOŚĆ
17. (Czy posiadał broń w czasie przestępstwa)	17. WŁASNOŚĆ

Karta na „Nielegalne posiadanie broni”, strony 2 i 3

1. (Czy posiadał broń w czasie przestępstwa)	1. WŁASNOŚĆ
2. (Czy posiadał broń w czasie przestępstwa)	2. WŁASNOŚĆ
3. (Czy posiadał broń w czasie przestępstwa)	3. WŁASNOŚĆ
4. (Czy posiadał broń w czasie przestępstwa)	4. WŁASNOŚĆ
5. (Czy posiadał broń w czasie przestępstwa)	5. WŁASNOŚĆ
6. (Czy posiadał broń w czasie przestępstwa)	6. WŁASNOŚĆ
7. (Czy posiadał broń w czasie przestępstwa)	7. WŁASNOŚĆ
8. (Czy posiadał broń w czasie przestępstwa)	8. WŁASNOŚĆ
9. (Czy posiadał broń w czasie przestępstwa)	9. WŁASNOŚĆ
10. (Czy posiadał broń w czasie przestępstwa)	10. WŁASNOŚĆ
11. (Czy posiadał broń w czasie przestępstwa)	11. WŁASNOŚĆ
12. (Czy posiadał broń w czasie przestępstwa)	12. WŁASNOŚĆ
13. (Czy posiadał broń w czasie przestępstwa)	13. WŁASNOŚĆ
14. (Czy posiadał broń w czasie przestępstwa)	14. WŁASNOŚĆ
15. (Czy posiadał broń w czasie przestępstwa)	15. WŁASNOŚĆ
16. (Czy posiadał broń w czasie przestępstwa)	16. WŁASNOŚĆ
17. (Czy posiadał broń w czasie przestępstwa)	17. WŁASNOŚĆ

⁶⁴ AIPN Po, 060/126, Napady i zabójstwa, k. 8; Rozkaz z dnia 9 IX 1965 r., b.p. Uzupełnieniem jest korespondencja dotycząca sposobu wypełniania kart. Por. też: *ibidem*, 078/17, Wzory druków KW MO Poznań Wyd. „C”.

Charakterystyka kartoteki zagadnieniowej...

Kolejną grupę zagadnień tworzą rozmaite formy kontaktów zagranicznych. O tym, jak poważnie sprawy te traktowały służby bezpieczeństwa, świadczy choćby tytuł działu VI – „Zdrada ojczyzny”. W istocie chodzi tu o ucieczki za granicę lub usiłowanie (przygotowanie) nielegalnego jej przekroczenia. W odniesieniu do lat późniejszych – dział sięga drugiej połowy lat siedemdziesiątych – głównym zarzutem staje się odmowa powrotu do kraju. Warte odnotowania jest dołączanie do części kart zdjęć dowodowych lub legitymacyjnych – przy żadnym innym zagadnieniu sytuacja podobna nie ma miejsca. W odniesieniu do osób uciekających po 1952 r., tj. po wprowadzeniu dowodów osobistych, było to regułą⁶⁵. Materiały archiwalne, na podstawie których wystawiano karty, to akta paszportowe oraz sprawy operacyjnego rozpracowania (tzw. SOR – II) dotyczące konkretnych osób, które zbiegły za granicę. Ponieważ znajdowały się one poza zasięgiem władzy ludowej, nie ma odniesień do akt prokuratorskich i sądowych. Odmienne było w przypadku osób zatrzymanych na granicy przez jednostki Wojsk Ochrony Pogranicza, choć nie zawsze oznaczało to, że w danym archiwum znajdowała sięteczka sprawy. Część kart wypisywano bowiem jedynie na podstawie kart z KOI nadesłanych przez WOP.

Działem pokrewnym do działu VI jest poświęcony kontaktom z osobami zbiegłymi za granicę dział VII. Także w tym przypadku nazwa: „Rodzina i najbliższe otoczenie osób zbiegłych za granicę” jest dość myląca. Jako rodzinę wykazywano często bardzo odległych krewnych, podobnie najbliższe otoczenie to nie tylko przyjaciele czy znajomi, ale także współpracownicy – zwłaszcza gdy po ucieczce figuranta sprawdzano zabezpieczenie zakładu, w którym był zatrudniony. Kryterium była jedynie znajomość z uciekinierem: choć odnotowywano fakt utrzymywania kontaktów korespondencyjnych, nie było to konieczne, aby osobę umieścić w dziale VII. Należy pamiętać, że jako uciekinierów traktowano również emigrantów polskich pozostałych po wojnie w Europie Zachodniej, z tym że do działu VII zaliczano ich krewnych, natomiast kontakty niemające charakteru rodzinnego odnotowywano w dziale XVII. Ostatnie karty do działu VII wypisano w 1980 r.⁶⁶

Dział XVII – „Podejrzane kontakty z zagranicą” był dużo bardziej rozbudowany, bo też decydowała o tym wielość i różnorodność kontaktów obywateli polskich z cudzoziemcami. Sąsiadują ze sobą w tym dziale i Polacy repatrianci, i Niemcy, którzy po 1945 r. pozostali w Polsce, utrzymujący kontakt ze swymi krewnymi i znajomymi. Osobną grupę stanowią działacze niemieckich ziomkostw, a w odniesieniu do Polaków – członkowie tzw. kompanii wartowniczych. Zdecydowanie najbardziej podejrzane były kontakty niemające charakteru rodzinno-towarzyskiego. W orbicie zainteresowań służb bezpieczeństwa szczególne miejsce zajmowały osoby spotykające się z przedstawicielami handlowymi i dyplomatycznymi innych państw, tj. z osobami rejestrowanymi w sąsiednim XVI dziale – „Cudzoziemcy” *vel* „Obywatele państw kapitalistycznych”. Podobnie traktowane było korespondowanie i otrzymywanie paczek (tzw. kontakt paczkowy) od organizacji religijnych i świeckich prowadzących działalność charytatywną. Zwraca uwagę fakt, że jako podejrzane kontakty z zagranicą funkcjonują podejrzenia o szpiegostwo, które nie zostało potem potwierdzone.

⁶⁵ AIPN Po, 06/303, t. 166, Pismo nr OMB-1746/60 z dnia 31 V 1960 r., k. 59–60.

⁶⁶ *Ibidem*, 0 6/245, t. 88, Pismo nr KB-03400/85 z dnia 3 VII 1985 r., b.p.

Metodologia

Właśnie szpiegostwo było najpoważniejszym oskarżeniem, jakie wiązało się z utrzymywaniem jakichkolwiek kontaktów z cudzoziemcami. Poświęcony temu zagadnieniu dział I obejmuje szpiegostwo na rzecz państw kapitalistycznych, głównie Stanów Zjednoczonych, Republiki Federalnej Niemiec, Wielkiej Brytanii i Francji. Zasady organizowania i korzystania ze skorowidzów zagadnieniowych... nakazywały właśnie taki wewnętrzny podział działu na szpiegostwo amerykańskie, angielskie, francuskie, zachodnioniemieckie i inne, powtarzając tu ustalenia zawarte w Wykazie zabarwień w KO⁶⁷. Obok świadomej współpracy z obcym wywiadem (lub ofert złożonych pod ich adresem) dużą grupę stanowią przypadki ujawnienia tajemnicy państwowej cudzoziemcom, czy choćby znajomość z ludźmi, którzy się tego dopuścili. Spora część kart dotyczy współpracy z wywiadem III Rzeszy, lecz tylko do września 1939 r. – działalność od tego momentu traktowano jako element okupacji. W ten sposób dział I obejmuje wszystkich obcych agentów, wyjątkiem są oskarżani o to świadkowie Jehowy. Natomiast polscy wywiadowcy sprzed wojny oraz organizacji wojennych i powojennych – winni się znaleźć w odpowiednio w działach XXIII i XVII.

Podejrzliwe traktowanie cudzoziemców przebywających w Polsce i Polaków za granicą wyrażało się także w utrudnieniach wyjazdów zagranicznych. Wyjątkiem było opuszczenie kraju na stałe z powodów politycznych; wydając na to zgodę władze w taki sposób „pozbywały się” pewnych jednostek lub środowisk. Przykładem takiej sytuacji jest powstała na podstawie przejętej w 1968 r. przez Wydział „C” KW MO dokumentacji Wydziału Paszportów i Dowodów Osobistych dział XIX – „Emigracja”⁶⁸. Chronologicznie najstarsze karty pochodzą z lat 1962–1969 i dotyczą tzw. wyjazdów emigracyjnych do Izraela i RFN. W ten sposób odnotowano wówczas całe rodziny. Odnośnie do emigrantów do Izraela często jako inne zagadnienie, w którym występują, wskazany jest „Syjonizm”. Warto zauważyć, że w ten sposób opisywano też karty na funkcjonariuszy organów bezpieczeństwa państwa narodowości żydowskiej.

Po 1969 r. charakter zagadnienia wyraźnie się zmienia: przeważają wyjazdy na pobyt stały z powodów rodzinnych. Figurantami są głównie kobiety wychodzące za mąż za cudzoziemców, niekiedy też dzieci ze związków mieszanych. Zauważyć należy, że rzadko celem ich wyjazdu był kraj demokracji ludowej, zazwyczaj Związek Radziecki i Niemiecka Republika Demokratyczna. Wprawdzie nazwiska pańskie części tych kobiet wskazują na niemieckie i ukraińskie bądź białoruskie pochodzenie, nie jest to jednak regułą. Dużo częściej Polki wiązały się z Jugosłowianami. Zdecydowanie przeważają natomiast obywatele państw Europy Zachodniej: Niemcy, Francuzi, Holendrzy, Brytyjczycy i Skandynawowie, a z innych kontynentów: Amerykanie, Kanadyjczycy i Australijczycy. Znaczącą grupę stanowią też Arabowie.

Działy V – „Sabotaż” *vel* „Szkodnictwo” i IV – „Dywersja” poświęcone są przestępstwom o charakterze gospodarczym. Choć liczone oddzielnie, już od początku traktowane były łącznie, tak np. traktuje je Omówienie zasad organizowania karto-teki zagadnieniowej. Być może zmieniała się też kwalifikacja czynów z „Dywersji”

⁶⁷ AIPN Po, 06/303, t. 129, Wykaz zabarwień w KO, b.p.

⁶⁸ *Ibidem*, 06/245, t. 75, Perspektywiczny plan pracy [...] Sekcji II [Wydziału „C” KW MO Poznań] na rok 1970, k. 8.

Charakterystyka kartoteki zagadnieniowej...

na łagodniejsze „Szkodnictwo”, gdyż na większości kart „dywersyjnych” cyfrę IV poprawiono na V. Głównym zarzutem wobec figurantów jest zabór mienia społecznego i działanie na szkodę państwa. Choć karty zakładano do początku lat siedemdziesiątych, większość z nich przypada na lata czterdzieste i pięćdziesiąte. Wtedy jako działalność sabotażową i dywersyjną traktowano wypadki w zakładach przemysłowych, katastrofy komunikacyjne, zwłaszcza kolejowe, itp. Osobnym wątkiem jest rolnictwo i funkcjonowanie osławionych spółdzielni produkcyjnych. Jako swoistą ciekawostkę można podać, że do kategorii szkodnictwa zakwalifikowano także straty powstałe na skutek wybryków chuligańskich, np. spowodowanych przez pseudokibiców piłkarskich.

Bez wątpienia najbarwniejszym, jeśli idzie o różnorodność przestępstw, jest dział XII – „Wroga propaganda”, kalejdoskop postaw ocenianych w ten sposób jest bowiem bardzo duży. Rzecz jasna podstawowym przejawem wrogiej propagandy było rozpowszechnianie „nieprawomyślnych” opinii w formie ustnej (tzw. szeptanka) lub pisemnej. Przez tę ostatnią rozumieć należy nie tylko kolportaż ulotek i literatury, ale także pisanie anonimów. O skuteczności służb bezpieczeństwa świadczy ilość autorów anonimowych listów, którzy po identyfikacji zostali odnotowani w kartotece. Tematyka propagandy była zróżnicowana; od przekazywania informacji zaczerpniętych z zachodnioeuropejskich rozgłośni radiowych, z Radiem Wolna Europa na czele, po bardziej popularne formy „lżenia dostojników państwowych i partyjnych” oraz „wyszczadzania władz Związku Radzieckiego”, wreszcie niszczenie portretów, pomników itp.

Przejawy wrogiej propagandy dostrzegano w wielu aspektach życia, na uczelniach, gdzie odnotowywano przypadki krytyki wobec PRL i ZSRR, w zakładach pracy, w których miały miejsce przerwy w produkcji i strajki, spółdzielniach produkcyjnych borykających się z wrogą postawą kułaków, szkołach, skąd usuwano naukę religii itd. Do tego zagadnienia zaliczono też ludzi wyrzuconych z PPR i PZPR jako element niepewny ideologicznie – postawa taka określana była jako „rozbijactwo”. Innym określeniem stosowanym w opisie kart jest „rewizjonizm”, oznaczający chwalenie faszyzmu, choćby przez przypominanie stosunku Armii Czerwonej do ludności cywilnej. Organy bezpieczeństwa zwracały na to tym baczniejszą uwagę, jeśli figurant był autochtonem. Odnotowywano również malowanie na murach symboli hitlerowskich, miało ono jednak raczej charakter chuligański.

O tym, że propaganda mogła przybrać formy bardziej drastyczne, świadczą karty na „pobicie działacza partyjnego” opatrywane adnotacją „aspekt polityczny”.

Z działu „Wroga propaganda” wydzielone zostały dwa inne działy: „Wydarzenia marcowe” (dział XXVIII a) – częściowo oraz „Wypadki poznańskie” (dział XXX). Wskazuje na to sposób opisu najstarszych kart⁶⁹, na których pierwotny numer działu został przekreślony bądź po prostu poprawiony. Dział XXX to uczestnicy zamieszek w czerwcu 1956 r. w Poznaniu. Większość figurantów uczestniczyła w atakach na budynki państwowe, napaściach na funkcjonariuszy, strażników więziennych. Są

⁶⁹ Pismo KB-03400/85 Wyzd. „C” WUSW w Poznaniu z dnia 3 VII 1985 r. (AIPN Po, 06/245, t. 88, b.p.) jako końcowe daty dla napływu kart do tych działów podaje lata 1957 (XXX) i 1968 (XXVIII a).

Metodologia

też osoby oskarżone ogólnie o udział w zamieszkach, bez podawania szczegółów o ich przestępstwach. Sporą grupę stanowią uwolnieni przez demonstrantów więźniowie obozu pracy w Mrowinie i więźnia w Poznaniu.

Natomiast „marcowcy” to prawie wyłącznie uczniowie i studenci oskarżeni o udział w nielegalnych zgromadzeniach oraz kolportaż ulotek i wydawnictw. Części z nich zarzucano także znieważenie funkcjonariuszy Milicji Obywatelskiej. Niemal bez wyjątku karty odnoszą się do prowadzonych przez służby bezpieczeństwa śledztw i rozpracowań zakończonych wyrokiem sądowym. Zgodnie z wytycznymi zawartymi w piśmie płk. Zabawskiego⁷⁰ przy wypisywaniu kart należało dokładnie podawać dane personalne rodziców, łącznie z miejscem pracy i zajmowanym stanowiskiem. Zwraca uwagę zalecenie, by określać narodowość figuranta.

Numeracja działu XXVIII a w sposób oczywisty nasuwa skojarzenia z działem XVIII – „Syjonizm” *vel* „Proizraelskie stanowisko”. Ze wspomnianego pisma wynika wyraźnie, że od początku traktowano „Wydarzenia marcowe” jako podgrupę działu „Syjonizm”. Bez dotarcia do szczegółowych wytycznych nie sposób więc wyjaśnić, dlaczego część kart działu XXVIII a ma pierwotnie numer XII, co oznaczałoby, że początkowo traktowano je jako „Wrogą propagandę”, a dopiero potem przepisano do działu „Syjonizm”. Być może wytyczne Zabawskiego jedynie systematyzowały zasady ewidencjonowania „marcowców”, pamiętać należy, że polecenie „natychmiastowej rejestracji wszystkich osób podległych zgłoszeniu w związku z wydarzeniami marcowymi” było wydane trzy tygodnie wcześniej⁷¹. Równie dobrze mógł być to jednak efekt późniejszej weryfikacji zawartości działu XII, np. podczas aktualizacji.

Służby bezpieczeństwa traktowały „Wydarzenia marcowe” i „Syjonizm” łącznie, lecz jest między nimi wyraźna różnica: zarejestrowani „marcowcy” raczej pozostali w kraju, natomiast „syjoniści” w większości z niego wyjechali. Zresztą kart określonych jako „syjonistyczne” jest bardzo mało, ocenę ich dodatkowo utrudnia fakt, że niemal wszystkie dotyczą Kalisza (!) Co ciekawe: także protokół brakowania z 1983 r. informuje o zniszczeniu niewielkiej ilości kart z działu „Syjonizm”⁷².

Ostatnim działem jest stosunkowo duży, bo liczący ok. 23 cm dział X – „Prawica w ruchu ludowym”. Podobnie jak działy dotyczące współpracy z okupantem hitlerowskim powstał on na podstawie sprawy obiektowej „Prawica ludowa”⁷³. Większość zapisów odnosi się do lat 1945–1947, tj. okresu działania PSL, ale sporo kart dotyczy aktywności członków ZSL, którzy mieli PSL-owski rodowód, w połowie lat sześćdziesiątych. Reprezentowane też są ludowe organizacje młodzieżowe (Wici, Związek Młodzieży Wiejskiej) oraz inne partie, np. Stronnictwo Pracy, na terenie wsi. Przy większości figurantów jako bliższe określenie zabarwienia podany jest fakt zamieszkania na wsi bądź w mieście, różnica bardzo istotna, gdyż odnośnie do wsi

⁷⁰ AIPN Po, 06/303, t. 129, Pismo OMB-01544/68 Biura „C” MSW z dnia 11 IV 1968 r., b.p.

⁷¹ *Ibidem*, Powołanie się na polecenie dyrektora generalnego MSW ds. Służby Bezpieczeństwa gen. R. Matejewskiego z 22 marca 1968 r.

⁷² Syjoniści to figuranci sprawy obiektowej „Zadra” dotyczącej mniejszości narodowych (AIPN Po, 003/500, 556 oraz materiały administracyjne *ibidem*, 06/226 – wykazy nazwisk).

⁷³ AIPN Po, 003/167, 169, 171–197, 199.

Charakterystyka kartoteki zagadnieniowej...

interesowano się jedynie aktywnością od szczebla gminy, natomiast członków PSL w miastach rejestrowano w całości. Ta grupa to nie tylko działacze, ale często sympatycy, dla których przystąpienie do PSL było jedyną możliwością zademonstrowania antykomunistycznej postawy. Często nie prowadzili oni większej działalności; karty powstawały jedynie na podstawie partyjnych list członkowskich.

Wymyka się próbom klasyfikacji tematyka kart z działu XXVII („Różne”) oznaczanego niekiedy jako dział „R”. Część z nich dotyczy przestępstw pospolitych niekwalifikujących się do żadnego z innych działów, są jednak też takie, które wyraźnie odnoszą się do współpracy agenturalnej, np.: „b. współpracownik organów bezpieczeństwa państwa – zdradził tajemnicę współpracy”, „wprowadził w błąd organa bezpieczeństwa państwa” czy „VD w czasie okupacji – Polakom nie szkodził”, choć z dalszych zapisów wnioskować można o współpracy. Nie sposób się posłużyć wytycznymi, gdyż podają one nie to, co należało, ale to, czego nie należało odnotować. Chodzi mianowicie o karty wypisane tylko na podstawie adnotacji o wyroku skazującym, bez bliższego (niekiedy żadnego) określenia zabarwienia przestępstwa. Jak się wydaje, dział „Różne” służył jako swoista przechowalnia zabarwień nietypowych, jako przykład niech posłuży fakt, że w zestawieniu z 1983 r. w dziale XIV sąsiadują za sobą m.in.: narkomani i hipisi, osoby penetrujące obiekty wojskowe i duszpasterze akademicki, nielegalnie przekraczający granicę cudzoziemcy i legalnie wyjeżdżający na Zachód polscy specjaliści⁷⁴. Przykładów takich przestępstw w poznańskiej KZ nie ma, natomiast z innych zabarwień uwzględnionych w 1983 r. w dziale znajdują się karty dotyczące posługiwania się sfałszowanymi dokumentami oraz pobicia niebezpiecznym narzędziem. Ciekawostką są dwie inne, wypisane z powodu podjęcia pracy w Księgarni św. Wojciecha w Poznaniu oraz „lżenia obywateli z powodu ich bezwyznaniowości”. Sądząc po zabarwieniu, powinny się raczej znaleźć w dziale XV, obejmującym aktyw organizacji religijnych.

Podsumowanie

Poznańska kartoteka zagadnieniowa, a ściślej ujmując: ta jej część, którą w momencie aktualizacji przekazano do archiwum, już wówczas została uznana przez kierownictwo Wydziału „C” za zespół o dużej wartości historycznej. Analiza zachowanych dzisiaj materiałów archiwalnych i pomocy ewidencyjnych Służby Bezpieczeństwa w pełni tę ocenę potwierdza, choć zapewne w sposób niezamierzony przez autorów. Kartoteka zagadnieniowa bowiem w dokładny sposób ukazuje zasięg inwigilacji społeczeństwa przez organa bezpieczeństwa. Podaje kryteria, jakimi się one kierowały, kwalifikując postawę figuranta do takiej, a nie innej kategorii wrogich wystąpień. Daje wskazówki, jak wyglądały powiązania pomiędzy poszczególnymi zagadnieniami oraz ich hierarchia. Pokazuje także, jak na przestrzeni lat zmieniało się postrzeganie przez aparat przejawów działalności antypaństwowej, faktycznej lub

⁷⁴ AIPN Po, 06/245, t. 75, Wytyczne do prowadzenia kartoteki zagadnieniowej z dnia 21 lipca 1983 r., k. 3.

jedynie za taką uznanej. Wreszcie – posiada strukturę nadaną przez wytwórcę, głównie dlatego, że od 1983 r. nie była używana do sprawdzeń bieżących. Dzięki temu ominęła ją fala przeprowadzonego w latach 1989–1990 masowego brakowania. Kartoteka zagadnieniowa jest więc wśród zbiorów kartotecznych służb bezpieczeństwa PRL źródłem historycznym szczególnego znaczenia.